

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет економічних наук

Кафедра фінансів

Магістерська робота

ОСВІТНІЙ СТУПІНЬ - МАГІСТР

на тему: **«УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ В
УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ»**

Виконала: студентка 2-го року
навчання, Спеціальності
072 «Фінанси, банківська справа та
страхування»

Демчишина Марія Олександрівна

Керівник: Буй Т.Г.
кандидат економічних наук, доцент

Рецензент Житар М.О.

Магістерська робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____
«_____» _____ 2024 р.

Київ 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ	7
1.1 Сутність та класифікація бюджетного дефіциту.....	7
1.2 Ризики та чинники зростання дефіциту бюджету	12
1.3 Напрями управління бюджетним дефіцитом	17
Висновки до розділу 1	21
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ	23
2.1 Сучасний стан державного бюджету України.....	23
2.2 Аналіз динаміки бюджетного дефіциту України та структури його фінансування	29
2.3 Ефективність управління дефіцитом бюджету: досвід країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки	38
Висновки до розділу 2	45
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ	48
3.1 Системно-динамічна модель дефіциту державного бюджету України	48
3.2 Моделювання чинників впливу на дефіцит бюджету України	54
3.3 Напрями вдосконалення управління бюджетним дефіцитом.....	63
Висновки до розділу 3	69
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ефективне управління бюджетним дефіцитом є надзвичайно важливим в сучасному світі, де економічна, політична нестабільності та економічні кризи стають все поширенішими явищами. Бюджетний дефіцит є постійним явищем в Україні, що створює необхідність в дослідженні цієї тематики, особливо в умовах війни та поствоєнного відновлення. Повномасштабне військове вторгнення на територію України поглиблює важливість вивчення теми управління дефіцитом бюджету, та загалом проблему дефіциту, змушуючи уряд виділяти значні ресурси на оборону та відновлення постраждалих територій. Україна стоїть перед важливим завданням забезпечення фінансової стабільності в умовах економічних труднощів. Для досягнення цієї мети необхідно не лише залучати зовнішні ресурси, але й розробляти власні стратегії розвитку, спрямовані на збалансування бюджету та забезпечення сталого економічного зростання. Неєфективне управління бюджетним дефіцитом може призвести до негативних наслідків, таких як зупинка економічного зростання, невиконання державних зобов'язань та втрата інвестиційної привабливості. У таких надзвичайних умовах, аналіз та розробка ефективних стратегій управління бюджетним дефіцитом стають критично важливими завданнями для держави, що обумовлюють актуальність та важливість подальшого дослідження цієї теми.

Проблемами теоретичного обґрунтування та практичним засадам управління дефіцитом державного бюджету присвятили праці свої багато науковців. Вчені М.І. Мітіліно, А. Скачко та Є. Коломін досліджували причини бюджетних дефіцитів у своїх роботах. А. Скачко також аналізував бюджетні питання, зокрема фінансові аспекти діяльності уряду США. І.Г. Лук'яненко вивчала проблеми управління бюджетним дефіцитом з метою забезпечення фінансової безпеки держави. А. Машко в своїй роботі розглядав дефіцит бюджету, його сутність, причини виникнення та проблеми управління. С.І. Юрій та В.М. Федосов відзначили, що бюджетний дефіцит відображає різні аспекти соціально-

економічного розвитку та ефективність економічної політики держави. О. Василик та О. Барановський розглядали питання бюджетної незбалансованості та пропонували шляхи її вирішення. К. Жадько та Є. Гончарова вивчали фінансово-економічну сутність дефіциту державного бюджету та його вплив на соціально-економічне життя країни. Т. Канаєва та А. Галабурда вивчали бюджетну політику держави в умовах воєнного стану у своєму дослідженні. В. Дем'янишин присвятив свою монографію теоретичній концептуалізації та практичній реалізації бюджетної доктрини України. Довгань Л.П. та Пімонова І.О. досліджували теорію і практику фінансування дефіциту державного бюджету України на сучасному етапі. Зайчикова В.В. звернулася до удосконалення бюджетного законодавства, спираючись на європейський досвід з метою скорочення дефіциту бюджету. Боголіб Т.М. у своїй роботі досліджувала середньострокове бюджетне планування як механізм стимулювання економічної активності в Україні. Дослідженням дефіциту бюджету також займалися іноземні науковці. Наприклад, Дж. Б'юкенен вивчав сутність дефіциту бюджету та чинники його виникнення, Б.П. Гербер досліджував джерела фінансування дефіциту та їх вплив на ліквідність бюджету.

Метою дослідження є всебічний аналіз і моделювання бюджетного дефіциту як економічного явища, а також розроблення рекомендацій щодо управління дефіцитом державного бюджету в умовах війни та поствоєнного відновлення.

Основними завданнями дослідження «Управління бюджетним дефіцитом в умовах війни та поствоєнного відновлення» є :

- визначити сутність та класифікацію бюджетного дефіциту;
- охарактеризувати ризики зростання дефіциту бюджету та його передумови;
- визначити напрями управління бюджетним дефіцитом;
- проаналізувати сучасний стан бюджету України;
- дослідити тенденції змін бюджетного дефіциту України;
- проаналізувати управління дефіцитом бюджету країнами ЄС та США;
- розробити та побудувати модель дефіциту бюджету України;

- оцінити вплив факторів на дефіцит бюджету України;
- розробити підходи до вдосконалення управління бюджетного дефіциту.

Об'єктом дослідження є бюджетний дефіцит в Україні та інших країнах.

Предметом дослідження є процес управління бюджетним дефіцитом в умовах війни та поствоєнного відновлення.

Для написання роботи було використано такі **методи дослідження**, як узагальнення, групування та порівняння, обстеження, для наочності аналітичного матеріалу графічний і табличний методи, прийоми статистичних та економічних методів, зокрема метод системного аналізу.

Інформаційну базу дослідження становлять закони України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, постанови та статистичні матеріали Національного банку України, Міністерства фінансів України, результати наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних учених з питань кредитних операцій банківських установ, ресурси мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів. Основні положення, що визначають наукову новизну:

- **вперше** досліджено роль ефективного управління бюджетним дефіцитом в умовах війни та поствоєнного відновлення;
- **удосконалено** методики управління бюджетним дефіцитом в умовах війни та поствоєнного відновлення;
- **набуло подальшого розвитку** аналіз управління бюджетним дефіцитом в Україні та країнах ЄС, США.

Дана дипломна робота має **практичне значення**, що полягає в аналізі стану, тенденцій змін бюджетного дефіциту та його управління. Дипломна робота містить висновки про ефективність управління дефіцитом бюджету та напрями його вдосконалення.

Структура магістерської роботи. В першому розділі «Теоретичні засади управління бюджетним дефіцитом» розглядаються теоретичні основи бюджетного дефіциту, а саме його сутність та класифікація, ризики та чинники його зростання та напрями управління дефіцитом бюджету.

У другому розділі «Особливості управління бюджетним дефіцитом в умовах війни та поствоєнного відновлення» відбувається практичне дослідження стану, тенденцій змін бюджетного дефіциту та проводиться аналіз ефективності управління дефіцитом бюджету на досвіді країн ЄС та США.

У третьому розділі роботи «Напрями вдосконалення управління бюджетним дефіцитом» здійснюється побудова моделі дефіциту бюджету методом системної динаміки, моделювання чинників впливу на нього, та визначаються напрями вдосконалення управління бюджетним дефіцитом.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ

1.1 Сутність та класифікація бюджетного дефіциту

Бюджет, як провідна ланка фінансової системи, є важливим інструментом державної фінансової політики та значно впливає на соціально-економічний розвиток країни. Формування ефективних механізмів управління бюджетним дефіцитом є складною проблемою, яка вимагає комплексного підходу. Необхідно враховувати не лише економічні, але й політичні та соціальні аспекти цього явища. Дослідження проблеми бюджетного дефіциту набуває особливої актуальності в контексті формування засад ринкової економіки та соціально-орієнтованого розвитку. Необхідно знайти баланс між збереженням стабільності бюджету та забезпеченням соціальних потреб населення. Для цього важливо розробляти ефективні механізми управління видатками та доходами, а також шукати додаткові джерела фінансування.

Сутність дефіциту державного бюджету полягає у фінансовому дисбалансі, коли видатки перевищують доходи, що надходять до бюджету держави. Це економічне явище є типовим для багатьох країн світу і не є винятком для України. Особливо в останні роки ця проблема набула найвищого ступеня актуальності в контексті економічних труднощів та військових дій на території України.

Відповідно до Бюджетного кодексу України дефіцит бюджету визначається як «перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та поверненням кредитів до бюджету)» [1].

Сутність бюджетного дефіциту у науковій літературі також розглядається як об'єктивні економічні відносини, що виникають між учасниками відтворювального процесу під час використання державою грошових коштів, перевищуючи наявні доходи бюджету [2]. В. Дем'янишин зазначає, що дефіцит бюджету підпорядкований економічним законам, які передбачають залучення

додаткових обсягів доходів та їхнє спрямування на фінансування запланованих видатків [3]. Таким чином, дефіцит бюджету виникає внаслідок незбалансованості між доходами та видатками бюджету, виявляючи себе в недостатньому фінансуванні обсягу видатків, що були визначеними державою. З цього випливає, що одна з головних причин виникнення бюджетного дефіциту полягає нерівності між зростанням доходів і збільшенням витрат держави, що обумовлено різноманітними чинниками.

Автор В. М. Опарін визначає бюджетний дефіцит як "перевищення видатків над власними доходами держави, що надійшли на постійній основі" [4]. Це визначення відзначає те, що дефіцит не є винятком, а стає невід'ємною частиною фінансового життя багатьох держав.

Згідно з С. І. Юрієм і В. М. Федосовим, бюджетний дефіцит є "дуже складним економічним явищем, у якому віддзеркалюються різні аспекти соціально-економічного розвитку суспільства, ефективність економічної політики держави" [5]. Це визначення підкреслює комплексний характер проблеми бюджетного дефіциту та його взаємозв'язок зі соціально-економічними процесами в суспільстві.

А. Скачко підкреслює, що бюджетний дефіцит є одним з проявів фінансової кризи, а також зазначає його зв'язок із проблемами у промисловості та сільському господарстві. Також дефіцит бюджету порушує функціонування грошово-кредитної системи і стимулює інфляцію [6].

У науковій літературі немає єдиної думки щодо причин виникнення дефіциту Державного бюджету, оскільки це явище дуже складне та багатогранне. Вчений М.І. Мітіліно у своїй роботі вказує на необгрунтоване витрачання державних коштів та марносластво правителів як одну з першопричин бюджетних дефіцитів [7]. Це свідчить про те, що дефіцит може виникати не лише через економічні чинники, але й через неефективне управління та корупцію. При аналізі методів зменшення та покриття дефіциту бюджету він зазначив: „...королі почали вдаватися до варварських способів покривати свої дефіцити. Наприклад,

...джерелом покриття дефіциту була надто поширена у Франції система продажу державних посад”.

Наявність дефіциту у бюджеті розглядається як складне економічне явище, яке відображає різні аспекти соціально-економічного розвитку суспільства та ефективність економічної політики держави [8]. Дефіцит бюджету не завжди свідчить про дисбаланс у бюджетних фінансах, оскільки в процесі його формування та затвердження враховуються джерела дефіцитного фінансування, тобто засоби, якими будуть покриватися витрати, що перевищують доходи.

Сучасна класифікація бюджетного дефіциту включає різноманітні види та ознаки, які враховують як його термін виникнення, так і місце походження, форму прояву, причини виникнення та напрями фінансування. Основні категорії цієї класифікації можна зображені на рисунку 1.1.

Рисунок 1.1. Класифікація дефіциту бюджету

Складено автором на основі [5]

Наукові дослідження різних авторів відображають широкий спектр показників для класифікації бюджетного дефіциту. Відмінності в поглядах

науковців стосовно класифікаційних ознак бюджетного дефіциту можуть виникати через різні теоретичні підходи та концепції, які вони використовують. Наприклад, деякі дослідники можуть акцентувати увагу на макроекономічних аспектах бюджетного дефіциту, тоді як інші можуть звертати увагу на його соціально-економічні наслідки. Нижче наведена найбільш деталізована та вичерпна класифікація бюджетного дефіциту. Зазвичай ця класифікація включає в себе широкий спектр ознак, які дозволяють розрізняти та аналізувати різні аспекти бюджетного дефіциту.

- За терміном виникнення:
  - 1) плановий бюджетний дефіцит: це затверджений обсяг перевищення видатків над доходами, який відображається у Законі України "Про Державний бюджет України";
  - 2) звітний бюджетний дефіцит: фактичний обсяг дефіциту, який відображається у річному звіті про виконання державного бюджету України.
- За місцем виникнення:
  - 1) зовнішній бюджетний дефіцит: різниця між зовнішніми видатками та надходженнями від зовнішніх джерел;
  - 2) внутрішній бюджетний дефіцит: перевищення загального дефіциту над зовнішнім.
- За формою прояву:
  - 1) відкритий бюджетний дефіцит: затверджений законом та має визначене фінансування;
  - 2) прихований бюджетний дефіцит: не визнається офіційними документами та проявляється у завищенні запланованих обсягів доходів.
- За причинами виникнення:
  - 1) вимушений (необхідний) бюджетний дефіцит: виникає через потребу витратити більше коштів, ніж має держава;

- 2) свідомий (невимушений) бюджетний дефіцит: ґрунтується на необхідності обмеження рівня оподаткування для стимулювання економіки в період спаду та забезпечення частини бюджетних видатків за рахунок позикових коштів.
- За напрямками дефіцитного фінансування:
    - 1) активний бюджетний дефіцит: обумовлений нестачею коштів на фінансування інноваційно-інвестиційної діяльності;
    - 2) пасивний бюджетний дефіцит: характеризується спрямуванням дефіцитних коштів на фінансування поточних видатків.
  - За змінами у фіскальній політиці уряду (рис. 1.2.):
    - 1) фактичний (наочно-реальний) бюджетний дефіцит: різниця між поточними видатками і доходами держави;
    - 2) структурний бюджетний дефіцит: різниця між видатками і доходами бюджету в умовах повної зайнятості;
    - 3) циклічний бюджетний дефіцит: результат недискреційної політики уряду, спрямованої на скорочення циклічних коливань виробництва.

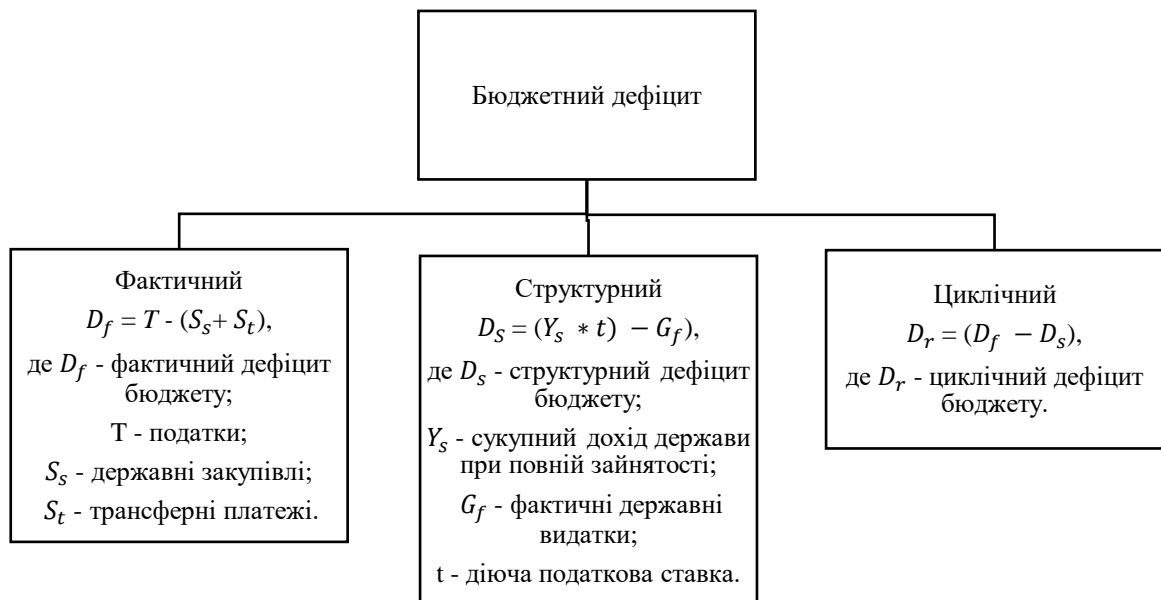

Рисунок 1.2. Типи бюджетного дефіциту

Складено автором на основі [9]

Взаємозв'язок між фактичним, структурним і циклічним бюджетним дефіцитом є ключовим для розуміння динаміки та впливу бюджетних процесів на економіку. Фактичний бюджетний дефіцит виступає як зовнішній прояв розбалансованості між доходами та видатками державного бюджету протягом конкретного періоду. Він є індикатором реального фінансового стану і ефективності фінансового управління у державі. Структурний бюджетний дефіцит виникає при повній або високій зайнятості потенціальних виробничих та трудових ресурсів. Цей тип дефіциту вказує на системні проблеми в управлінні фінансами, що можуть бути пов'язані з неефективним розподілом ресурсів у економіці. Циклічний бюджетний дефіцит пов'язаний зі змінами у фінансових показниках у залежності від фаз економічного циклу. Він виникає внаслідок коливань економічної активності і може бути спричинений зростанням або спадом економічної діяльності.

Загалом, різноманітність підходів до класифікації бюджетного дефіциту свідчить про складність цього явища та його багатогранність з точки зору економічних, соціальних та політичних наслідків.

1.2 Ризики та чинники зростання дефіциту бюджету

Бюджетний дефіцит, як особливе фінансово-економічне явище, не обов'язково є негативним чи надзвичайним. Сучасна дійсність підтверджує, що практично жодна держава не уникнула зіткнення з бюджетним дефіцитом. У ідеальних умовах економіки дефіцит може відсутнім, і держава може оптимально управляти своїми фінансовими можливостями без шкоди для суспільства. Однак, такі ідеальні умови зустрічаються рідко, особливо в умовах економічних криз.

Бюджетний дефіцит виступає важливим інструментом державної фінансово-кредитної політики, який дозволяє впливати на економіко-соціальне становище країни. Він є частиною активної бюджетної політики, спрямованої на прискорення економічного зростання та вирішення соціальних проблем. Україна, як і багато інших країн, використовує бюджетний дефіцит для фінансування

реформ у різних сферах, розвитку інфраструктури та підвищення якості адміністративних та соціальних послуг. Однак, важливо підкреслити, що використання дефіцитного бюджетного фінансування має бути ретельно обгрунтоване і виваженим, оскільки недбале використання може призвести до недостатнього фінансування розвитку економіки та інших сфер господарського комплексу [10].

Американський вчений Дж. Б'юкенен вважає, що бюджетні дефіцити є неминучими для демократичних суспільств, оскільки вони забезпечують соціальні пільги та популістські рішення [10]. Це визначення відображає вплив політичних факторів на формування бюджетного дефіциту в демократичних системах.

Згідно з дослідженнями Юрія С.І. та Федосова В.М., бюджетний дефіцит часто пов'язують з кризовими явищами в економіці, циклічним спадом, надзвичайними обставинами (такими як війни, екологічні катастрофи тощо), коли державі не вдається зібрати достатньо доходів для фінансування виконання своїх функцій, а також з нераціональною структурою та необгрунтованістю бюджетних видатків [5].

З іншого боку, у другій половині ХХ століття розвинені країни активно використовували бюджетні дефіцити як один із головних засобів для стимулювання сукупного попиту та розширення суспільних послуг без відповідного збільшення податків. Однак у межах відкритої економіки часте використання бюджетного дефіциту як макроекономічного регулятора може виявитися неефективним. Такий підхід є важливим для розуміння ролі та наслідків бюджетного дефіциту в економічному розвитку сучасних держав.

Дефіцит бюджету може бути спричинений різноманітними чинниками. Обмеженість коштів у держави є одним із загальновідомих факторів дефіциту бюджету. Причинами цього можуть бути високі витрати на виробництво товарів, скорочення виробництва, необхідність модернізації виробництва за допомогою новітніх технологій та загалом зниження ефективності господарювання.

Непомірне зростання витрат без врахування фінансових можливостей є ще одним фактором бюджетного дефіциту. Це може бути спричинене недооцінкою доцільності та ефективності витрат [11].

Інфляційні процеси також можуть впливати на зростання дефіциту бюджету, порушуючи рівновагу у грошовому обігу та системі розрахунків. Недосконала інвестиційна, податкова та кредитна політика також може сприяти розбалансуванню фінансової системи та зростанню дефіциту [12].

Професор Є. Коломін запропонував власну класифікацію чинників бюджетного дефіциту, що представлені у таблиці 1.1. Він виділяє чотири групи дефіцитів. Перша та друга група спричинені у результаті неекономічних чинників, третя група – дефіцити, що виникають через кризи в економіці, та четверта група, що спричинена політичною ситуацією у країні [13].

Таблиця 1.1

Фактори дефіциту бюджету

Воєнний час	Непомірні державні витрати на ведення воєнних кампаній. Воєнний час може змусити державу збільшувати витрати на оборону та військові цілі, що може призвести до виникнення дефіциту у бюджеті
Пов'язані з відбудовою народного господарства	Значні капіталовкладення у розвиток промисловості. Такі витрати можуть виникати після природних або техногенних катастроф, коли необхідно відновлювати зруйновану інфраструктуру та відбудовувати економіку.
Найбільш суттєві дефіцити	Несприятливий економічний розвиток, бездієвістю економічного механізму. Економічні кризи можуть призвести до зменшення доходів державного бюджету та зростання витрат на соціальні програми та стимулювання економіки.
Обумовлені політичними чинниками	Діяльність лобіських груп у парламенті. Політичні рішення, спрямовані на задоволення інтересів окремих груп або лобістських організацій, можуть призвести до зростання витрат та виникнення дефіциту у бюджеті.

Джерело: Складено автором на основі [13]

При дослідженні соціально-економічних наслідків бюджетного дефіциту, необхідно брати до уваги різноманітні чинники та способи впливу дефіциту на економічне становище країни, соціальну сферу та рівень соціального захисту

населення, з урахуванням конкретних обставин. Залежно від ситуації, наслідки можуть бути позитивними, негативними або можуть не мати серйозного впливу [5].

Бюджетний дефіцит, за певних умов, може стати стимулом для соціально-економічного розвитку, якщо він змушує уряд шукати ефективні шляхи використання бюджетних коштів, посилювати бюджетну дисципліну та збільшувати доходи бюджету в майбутньому. Але зростання бюджетного дефіциту може призвести до посилення інфляційних процесів, кризи державних фінансів та загрози грошовій системі. Це може спричинити зниження ефективності податкової системи, зменшення мотивації до праці та підрив впевненості громадян у майбутньому.

У більшості країн бюджетні дефіцити стали постійним явищем, що призводить до поглиблення фінансової нестабільності. Це може призвести до інфляції та відволікання значних сум грошей з приватного сектору [10].

У світовому економічному середовищі бюджетні дефіцити є чинником підвищення ризику економічної діяльності, що може призвести до монетизації та дефолту. Це ускладнює можливість національних урядів ефективно впливати на економічні процеси. Оскільки національні уряди не можуть повністю контролювати ефективність своїх економічних заходів, через відкритість національних економік, суспільне відтворення відбувається не лише в межах країни, але й поза її межами.

Подальше збільшення платоспроможного попиту населення за рахунок бюджетного дефіциту, в умовах відкритої економіки, не призведе до стимулювання національного виробництва, а скоріше спричинить зростання внутрішніх цін і імпорту товарів. Крім того, бюджетне субсидіювання вітчизняних підприємств призведе як до внутрішнього інвестування, так і вивезенню капіталу за кордон.

Підвищення обсягів бюджетного дефіциту веде до зменшення загальнонаціональних заощаджень, що призводить до зростання відсоткових ставок і зменшення доступності кредитних ресурсів для приватного сектору. Це може призвести до підвищення обмінного курсу національної валюти, зменшення

обсягів експорту та зростання імпорту, що в свою чергу спричиняє дефіцит зовнішньоторговельного та платіжного балансу.

Навіть із зменшенням обсягів інших видів діяльності, що викликане бюджетними дефіцитами, може виникнути цілий ряд негативних побічних ефектів. Наприклад, зменшення інвестиційної активності призводить до скорочення виробничих потужностей та обсягів виробництва. Це спричиняє зниження продуктивності праці та реальної заробітної плати, що в свою чергу впливає на рівень інвестицій та експорт, а також збільшує державний борг, що створює ризик дефолту [14].

Важливо відзначити, що існує глибокий взаємозв'язок між розмірами бюджетного дефіциту та державного боргу. Підвищення бюджетного дефіциту призводить до збільшення державного боргу, а зростання боргу, у свою чергу, зумовлює необхідність додаткових витрат бюджету на його обслуговування, що відтак збільшує бюджетний дефіцит [**Error! Reference source not found.**]. Таким чином, виникає боргова циклічність: збільшення бюджетного дефіциту призводить до додаткових державних запозичень, що збільшує державний борг, а обслуговування цього боргу вимагає ще більших витрат і, відповідно, збільшує бюджетний дефіцит (рис. 1.3.) [15].

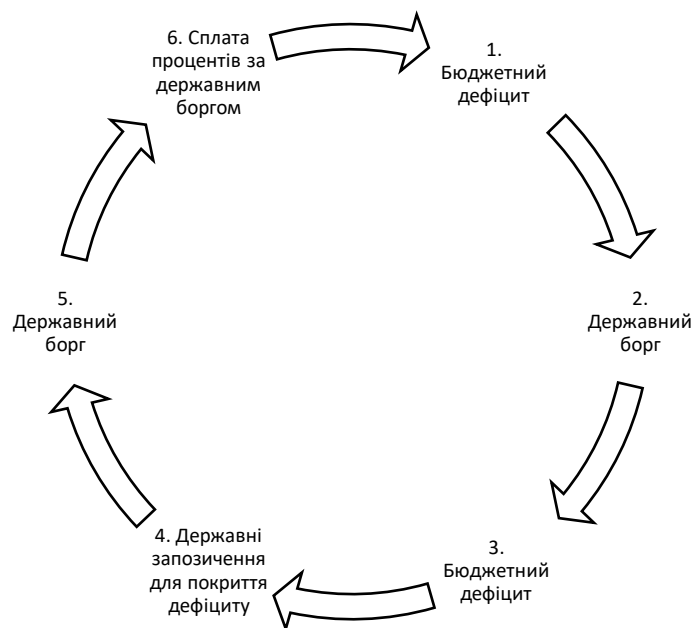

Рисунок 1.3. Боргова циклічність

Складено автором на основі [15]

Причини виникнення бюджетного дефіциту, його форми прояву та наслідки є індивідуальними для кожної держави і обумовлені комплексом економічних, фінансових, політичних та соціокультурних чинників. Вони відображають структурні особливості кожної конкретної економіки, її бюджетної політики, а також дії фіскальних та грошово-кредитних механізмів. Наприклад, для однієї країни бюджетний дефіцит може виникати внаслідок економічних криз або недостатнього доходу від податків, тоді як для іншої це може бути стратегічним рішенням для фінансування важливих інфраструктурних проектів чи соціальних програм.

1.3 Напрями управління бюджетним дефіцитом

Управління бюджетним дефіцитом є ключовою складовою для забезпечення соціально-економічної стабільності в державі, що посилює необхідність розробки системи ефективного управління бюджетним дефіцитом, що буде зорієнтована на довгострокову фінансову, бюджетну та податкову політику.

У вітчизняній науковій літературі відсутня достатня увага до проблеми управління бюджетним дефіцитом, оскільки основний акцент робиться на методах контролю державного боргу. Наприклад, О. Василик розглядає питання бюджетної незбалансованості, пропонуючи шляхи збільшення доходів та зменшення бюджетних витрат [16]. Інший вчений, О. Барановський, акцентує увагу на вирішенні проблеми бюджетного дефіциту у контексті запобігання фінансовим кризам [17].

У посібнику "Бюджетна система" редакції Т. А. Говорушко висвітлено управління дефіцитом бюджету як комплекс інструментів, спрямованих на оптимізацію бюджетного дефіциту з метою збільшення доходів та скорочення видатків бюджету [19]. В цьому підході наголошується на стимулюванні розвитку економіки, підвищенні темпів зростання ВВП та раціональній галузевій структурі національної економіки. Однак, такий підхід може викликати дискусії, оскільки

розглядає управління дефіцитом бюджету як оперативне завдання бюджетної політики, не враховуючи його стратегічного характеру.

Загалом можна зазначити, що управління бюджетним дефіцитом – це комплекс заходів, що здійснюються державою через її уповноважені органи з метою формування, фінансування та регулювання дефіциту бюджету з метою збалансування державних фінансів та забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку країни.

Для ефективного управління державним дефіцитом та зменшення ризику невиконання боргових зобов'язань держави застосовуються різноманітні методи. До основних аспектів управління входять:

- аналіз макроекономічних показників минулого року та планових показників на майбутній період;
- глибокий аналіз джерел формування доходів бюджету та напрямів їх використання;
- розробка та затвердження методики розрахунку показників бюджетного дефіциту;
- розрахунок абсолютних та відносних показників дефіциту відповідно до затвердженої методики;
- розробка можливих інструментів оптимізації рівня бюджетного дефіциту;
- прогнозування та планування можливих джерел фінансування бюджету та дефіциту з урахуванням соціально-економічних та політичних ефектів;
- створення ефективного механізму управління державним боргом;
- затвердження планових джерел фінансування дефіциту бюджету;
- ухвалення основних принципів грошово-кредитної та фіскальної політики;
- забезпечення механізму контролю на всіх етапах бюджетного процесу, зокрема у сфері бюджетних видатків.

Головні принципи управління бюджетним дефіцитом полягають у забезпечення ліквідності бюджету шляхом своєчасного та повного виконання бюджетних асигнувань, формування дефіциту на основі реальних показників розвитку з урахуванням обмежених ресурсів, наявність реальних джерел фінансування для ухвалення бюджету з дефіцитом, встановлення порогових значень бюджетного дефіциту для контролю за фінансовою стійкістю, забезпечення балансу між видатками та надходженнями до бюджету, досягнення запланованих цілей при оптимізації використання бюджетних коштів, раціональне залучення державних позик та пряма відповідальність учасників бюджетного процесу за їхні дії відповідно до законодавства.

Основною метою управління дефіцитом бюджету є забезпечення фінансової стабільності та здорової економічної ситуації. В Україні ця мета виражається у встановленні дефіциту, що не перевищує 3% від ВВП [1].

Незалежно від етапу розвитку, система управління дефіцитом повинна гарантувати ефективне використання коштів. Науковці наголошують на стратегічному, середньостроковому та поточному плануванні, яке обов'язково поєднується з постійним контролем на кожному етапі. Цей комплексний контроль забезпечує оперативне реагування як під час планування, так і під час утворення та погашення дефіциту бюджету.

Проблема оптимізації джерел фінансування дефіциту бюджету є важливою частиною в фінансовій системі. Дослідник Б. Гербер аналізує джерела фінансування дефіциту, зосереджуючись на їх впливі на ліквідність бюджету. Він вказує на такі джерела як емісія грошей, продаж цінних державних паперів центральному банку, продаж державних цінних паперів комерційним банкам, за умови наявності в них вільних коштів, розміщення державних цінних паперів серед приватного сектору (крім центрального та комерційних банків) та продаж цінних паперів комерційним банкам у випадку, коли вони не мають достатнього надлишку вільних кредитних ресурсів [20].

Відповідно до Бюджетного кодексу України, система фінансування дефіциту бюджету розроблена відповідно до вимог Міжнародного валютного фонду (МВФ) (рис. 1.4) [21, 18].

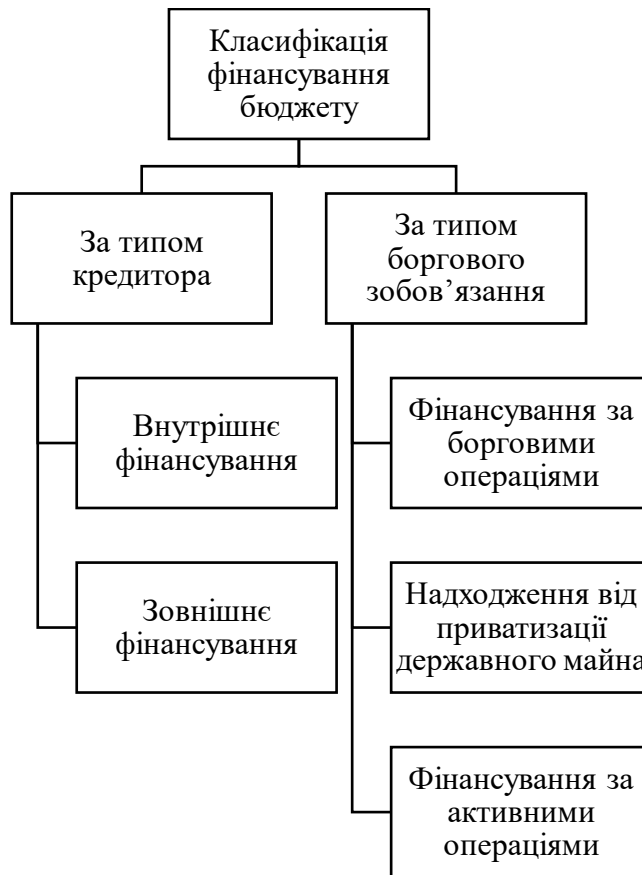

Рисунок 1.4. Класифікація фінансування бюджету

Складено автором на основі [21].

Класифікація розрізняє фінансування бюджету за типом кредитора, та зазначає, що існує внутрішнє фінансування та зовнішнє фінансування, та за типом боргового зобов'язання, а саме фінансування за борговими операціями, надходження від приватизації державного майна, фінансування за активними операціями.

До внутрішнього фінансування дефіциту бюджету входить: фінансування за рахунок коштів державних фондів, фінансування за рахунок позик банківських установ та інше внутрішнє фінансування та коригування. У той час, як до зовнішнього фінансування входить фінансування від міжнародних інститутів

розвитку, іноземних урядів, інших запозичень закордоном та від зміни готівки, депозитів та цінних паперів, що утримуються для управління ліквідністю [21].

Зовнішнє фінансування стає одним із основних джерел покриття дефіциту бюджету в сучасних умовах фінансового стану України з кількох причин. По-перше, це виснаження внутрішніх активів держави. По-друге, зменшення дохідної частини бюджету та збільшення його видаткової частини також може спричинити необхідність шукати додаткові фінансові ресурси за межами країни.

До інструментів управління бюджетним дефіцитом можна віднести податкові та бюджетні інструменти. До податкових входять режим оподаткування, податкові ставки та пільги, коли до бюджетних інструментів входять бюджетні програми, інвестиції, кредити та субсидіювання.

Ефективність управління бюджетним дефіцитом залежить від узгодженості та взаємодії елементів фінансового механізму, зокрема податкових та бюджетних інструментів, з методами управління доходами та витратами бюджету. Це сприяє підвищенню ефективності формування та фінансування бюджетного дефіциту. Дієвість процесу управління бюджетним дефіцитом забезпечується поєднанням та взаємодією управлінських та організаційних функцій фінансового механізму з бюджетними та податковими інструментами регулювання дефіциту.

Висновки до розділу 1

В даному розділі розглянуті теоретичні основи управління бюджетним дефіцитом, включаючи його сутність, класифікацію, ризики, та чинники зростання, а також напрями управління.

Дефіцит державного бюджету є складним економічним явищем, та його сутність полягає у фінансовому дисбалансі, що відбувається внаслідок перевищення видатків над доходами бюджету.

Сучасна класифікація бюджетного дефіциту включає в себе різні ознаки. Класифікація дефіциту поділяється за терміном виникнення, за місцем виникнення,

за формою прояву, за причинами виникнення, за напрямками фінансування, за змінами у фіскальній політиці уряду.

Дослідження показують, що причинами бюджетного дефіциту можуть бути обмеженість коштів, надмірні видатки, інфляція та неефективна фіскальна політика. Він може мати як позитивні, так і негативні наслідки для економіки та суспільства, включаючи стимулювання розвитку або загрозу фінансовій стабільності.

Управління бюджетним дефіцитом передбачає аналіз макроекономічних показників, планування джерел фінансування, контроль та інші дії з метою збалансування державних фінансів.

Управління бюджетним дефіцитом є складним процесом, що базується на принципах ліквідності, аналізу даних, контролю, балансу, ефективного використання коштів, раціонального залучення позик та відповідальності.

Отже, можна зазначити, що більш детальне вивчення управління бюджетного дефіциту є важливим аспектом для подальшого розвитку та економіки країни загалом.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОСТВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

2.1 Сучасний стан державного бюджету України

У сучасних умовах, особливо в умовах воєнного часу, ефективна економіка країни вимагає переосмислення бюджетної політики. Забезпечення стабільності та розвитку вимагає від уряду ретельної координації розподілу фінансових ресурсів між сферами економіки та соціального захисту. Зокрема, необхідно акцентувати увагу на збільшенні видатків на оборону, залученні міжнародної фінансової підтримки та перегляді джерел наповнення бюджету. На успішне виконання цих завдань впливає спроможність влади швидко реагувати на зміни, забезпечуючи фінансову стійкість держави та запобігаючи економічним дисбалансам. Надзвичайно важливою в сучасних умовах є гармонійна співпраця та оперативна взаємодія між всіма рівнями управління в рамках бюджетної політики. Ця взаємодія визначає не лише фінансову стабільність країни, але й запобігає виникненню серйозних макроекономічних розбалансувань [22].

Для глибшого розуміння динаміки виконання Державного бюджету України у період з 2019 по 2023 рік важливо проаналізувати розподіл доходів та витрат за цей період. На рисунках 2.1 та 2.2 зображені планові та фактичні доходи Державного бюджету України та видатки відповідно.

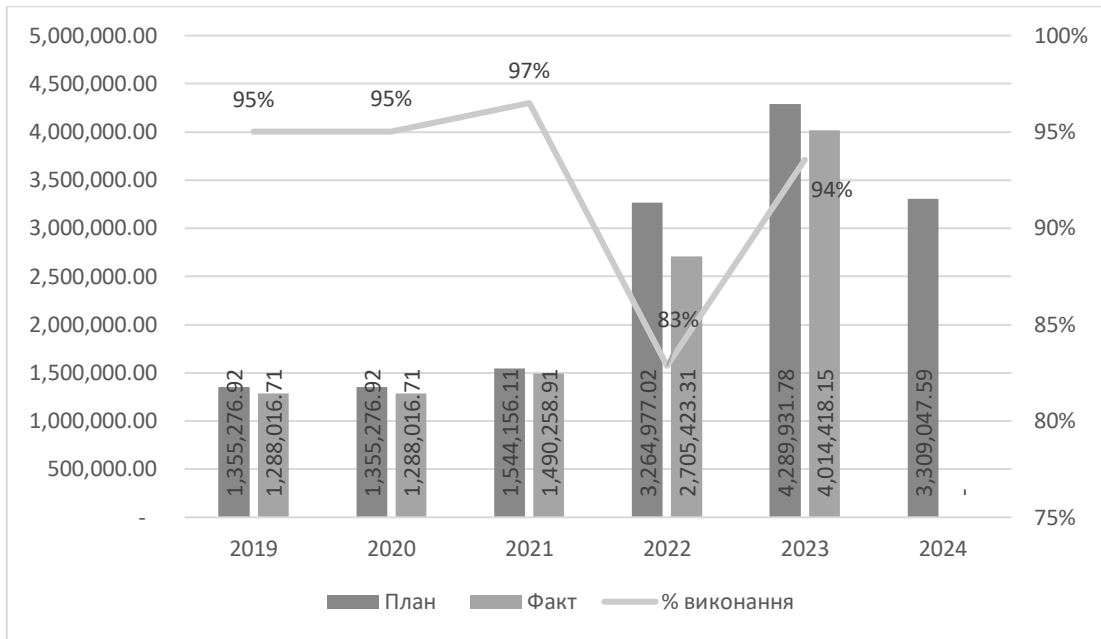

Рисунок 2.1 Динаміка виконання дохідної частини Державного бюджету України з 2019 по 2023 рік, млн грн, %

Складено автором на основі [23]

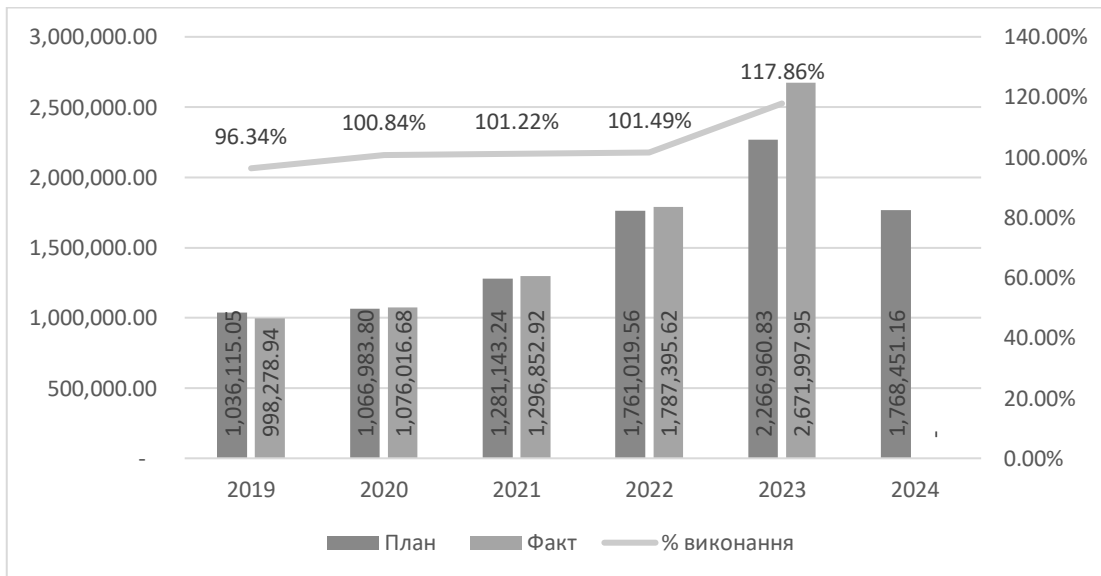

Рисунок 2.2 Динаміка виконання видаткової частини Державного бюджету України з 2019 по 2023 рік, млн грн, %

Складено автором на основі [23]

За останні п'ять років спостерігається певна динаміка виконання дохідної та видаткової частин Державного бюджету України. Незначні коливання у відсотках виконання дохідної частини спостерігалися від 96,34% у 2019 році до

101,49% у 2022 році, а в 2023 році відбулося значне перевиконання цього показника на 17,86%. У той же час, відсоток виконання видаткової частини від 95,01% у 2019 році до 82,86% у 2022 році показує наростаюче відхилення від планових значень, що свідчить про значні виклики та необхідність ретельного аналізу та оптимізації бюджетних витрат у зв'язку зі змінами, спричиненими військовим часом.

У контексті війни, уряд вживав заходів для ефективного використання обмежених фінансових ресурсів. Постанова Уряду №590, прийнята у 2021 році, встановила жорсткий пріоритет фінансування оборони, національної безпеки та здійснення заходів правового режиму воєнного стану [24]. У 2022 та 2023 роках основні витрати переключалися на ці сфери, обмежуючи інші видатки, які не є невідкладними. Гнучкість управління бюджетом була важливою, із змінами у пріоритетах видатків, що вносилися відповідно до ситуації, та акцентом на нагальні потреби, що було важко передбачити під час ухвалення Постанови у 2021 році.

Аналізуючи дохідну частину Державного бюджету України за різними джерелами наповнення, виокремлюється їх диференційована структура. Податкові надходження, займають ключове місце у загальному обсязі доходів, інколи становлячи від 45% до 85% (89% планово на 2024 рік). Проте, варто відзначити, що у 2022 році військові дії на території України призвели до значного скорочення податкових надходжень на 157 327 млн гривень порівняно з попереднім роком, проте у 2023 році надійшло на 253 780 млн грн більше, ніж у 2022. У 2024 також очікується зростання податкових надходжень на 371 250 млн грн (рис 2.3).

Крім податкових надходжень, Державний бюджет також формується за рахунок військових облігацій, кредитів від міжнародних фінансових організацій та двосторонніх кредитів та грантів іноземних держав. Найбільший обсяг фінансування протягом зазначеного періоду був забезпечений Національним банком України, який створив спеціальний валютний рахунок для збору коштів на потреби армії, тоді як міжнародні організації, такі як МВФ та ЄС, також надали суттєву фінансову підтримку країні (19% та 37% від доходів державного бюджету у 2022 та 2023 роках відповідно). У 2022 та 2023 зросла міжнародна допомога від Європейського союзу, урядів інших країн, міжнародних організацій та донорських

установ, досягнувши 481 091 млн гривень у 2022 році та 433 404 млн грн у 2023 році (з 2019 року по 2021 вона коливалися у розмірі 1 030 – 1 300 млн грн (0,10-0,11% від загальних доходів державного бюджету)).

У проєкті бюджету на наступний 2024 рік передбачені доходи в розмірі 1,7 трлн гривень, що становить на чверть більше, ніж у кошторисі на попередній 2023 рік. Це значне зростання можна пояснити перерозподілом військового податку на доходи фізичних осіб з місцевих бюджетів до державного бюджету, а також оптимістичним макроекономічним прогнозом, зокрема, стосовно номінального ВВП, який прогнозується на рівні 7,8 трлн гривень.

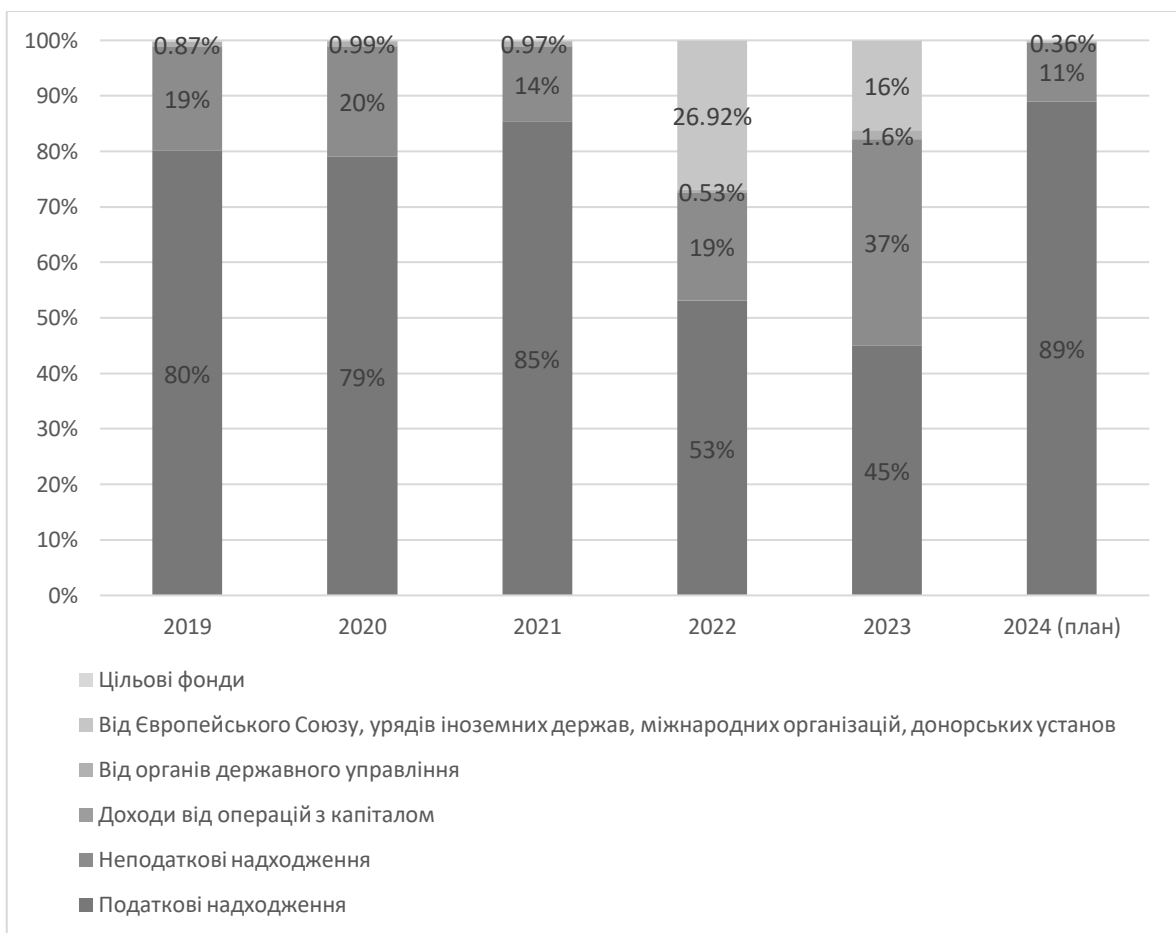

Рисунок 2.3 Динаміка структури доходів Державного бюджету України з 2019 по 2023 рік, %

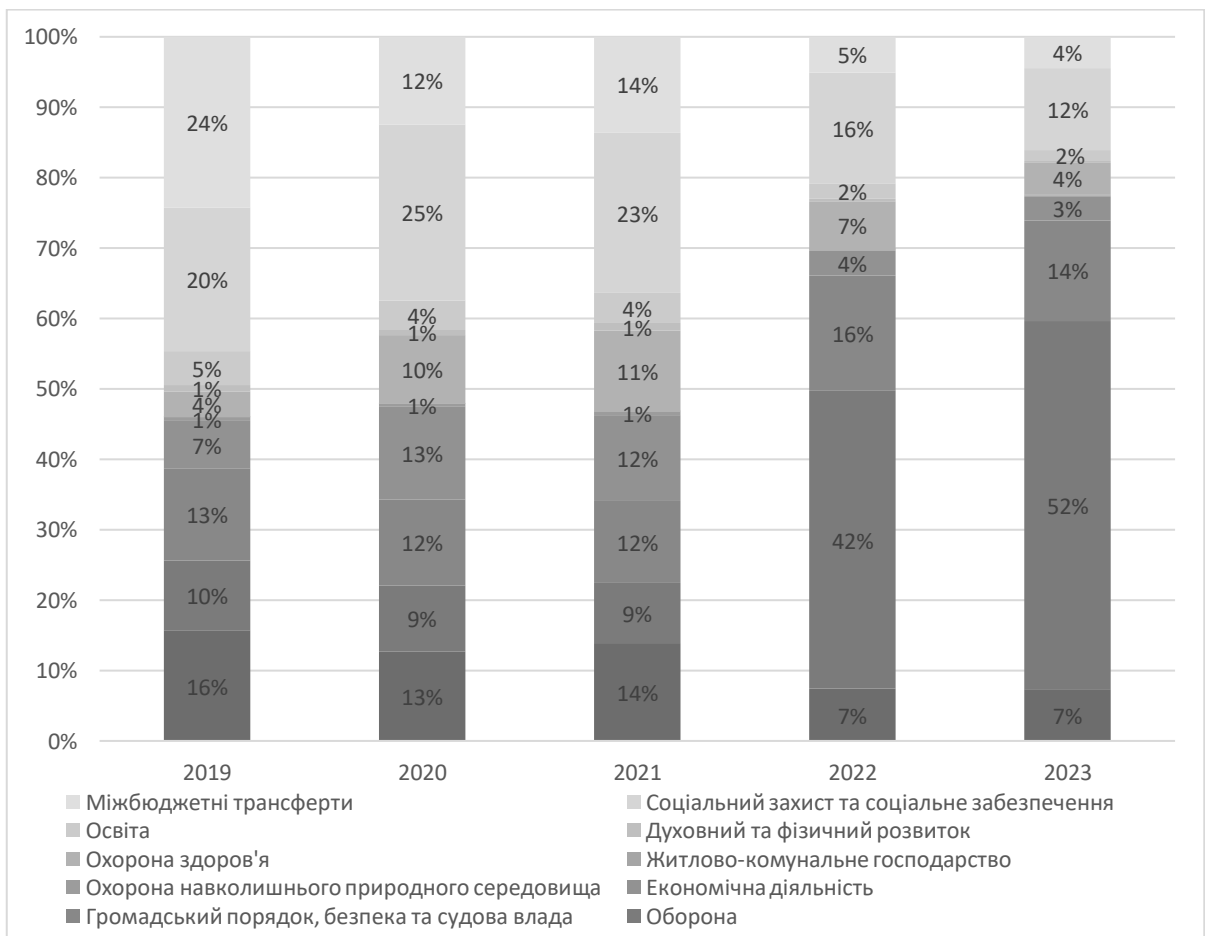
Складено автором на основі [23]

Національний банк України планує переказати до державного бюджету мінімум 17,7 мільярдів гривень, що на 75% менше, ніж у минулому 2023 році.

Проте, кінцева сума стане відома лише навесні 2024 року, після проведення аудиту центрального банку.

У формі грантів від міжнародних партнерів до бюджету очікується надходження 2,4 мільярдів гривень. Тим не менше, досвід минулого 2023 року показує, що ця сума може бути значно більшою. Наразі в проєкті бюджету переважно вся міжнародна фінансова підтримка прописана у форматі позик - 2 195,8 мільярдів гривень [27].

У період війни, фінансове забезпечення населення та його добробуту стає надзвичайно важливим завданням, яке здійснюється за рахунок видатків Державного бюджету України. Аналіз структури цих видатків за період 2019–2023 років показує, що у 2019-2021 роках особливу увагу приділяли соціальному захисту та соціальному забезпеченню, що відображалось у їхній питомій вазі 20-23%. Проте, у 2022 році, хоча загальний обсяг видатків на ці сфери зросли на 86 708 млн гривень та на 43 264 млн грн у 2023, їхня частка у структурі видатків зменшилась на 16% та 12% відповідно (рис. 2.4).

Рисунок 2.4 Динаміка структури витрат Державного бюджету України з 2019 по 2023 рік, %

Складено автором на основі [23]

Протягом цього періоду війни, значні кошти спрямовувалися на підвищення обороноздатності країни. Відзначається зростання витрат у цьому напрямку на 1 015 345 млн гривень у 2022 році порівняно з показником минулого року та ще на 954 748 млн грн у 2023 році, що є 42% та 52% загального обсягу видатків Державного бюджету відповідно (у 2019 році – 10%, у 2021 – 9%). Також зросла частка видатків на забезпечення громадського порядку, безпеки та судової влади з 12% у 2021 році до 16% у 2022 році та до 14% у 2023 році.

У той же час у 2022 та 2023 роках прослідковується тенденція до зменшення видатків на загальнодержавні функції, охорону навколишнього середовища та забезпечення економічної діяльності, освіти, духовного та фізичного розвитку. Це свідчить про потребу в балансуванні ресурсів та ефективному управлінні фінансами у важкий період для країни.

9 листопада 2023 року Верховна Рада прийняла проект Закону України "Про державний бюджет України на 2024 рік" [28]. У 2024 році Україна приділяє особливу увагу зміцненню обороноздатності, соціальному захисту населення та підтримці ветеранів. Державний бюджет на цей рік передбачає доходи у розмірі 1,768 трлн гривень, що є зростанням на 22,2 млрд гривень порівняно з попереднім переглядом. Видатки становлять 3,355 трлн гривень, з яких 3,120,6 трлн гривень припадають на загальний фонд, а 234,5 трлн гривень - на спеціальний фонд. Міністр фінансів України, Сергій Марченко, наголосив на необхідності інвестування у власне виробництво та покращення технологічного потенціалу Збройних Сил, щоб забезпечити безпеку країни. Планується індексація пенсій, підвищення заробітної плати вчителів та збільшення обсягу фінансування для підтримки ветеранів. Бюджет також передбачає програми допомоги бізнесу, щоб забезпечити сталий економічний розвиток країни [26].

Основними пріоритетами бюджету є зміцнення обороноздатності, соціальний захист населення, підтримка ветеранів та підвищення соціальних стандартів, а також відновлення економіки. Не менш важливою є підтримка бізнесу та вдосконалення технологічного потенціалу Збройних Сил. У цьому контексті, сектор оборони і безпеки отримує найбільші інвестиції, становлячи 1 692,6 трлн гривень, що становить 22,1% ВВП. Бюджет також передбачає значне фінансування соціального захисту громадян, охорони здоров'я, освіти, культури, спорту та науки. Незважаючи на значні видатки, дефіцит державного бюджету складає 1 571,5 трлн гривень. Уряд планує залучення зовнішньої підтримки та запозичення для забезпечення необхідних видатків, одночасно зменшуючи обсяг погашення державного боргу до 627 млрд гривень.

Стандарт прожиткового мінімуму з першого січня 2024 року підвищиться на 331 гривню, досягнувши позначки у 2 920 гривень, і залишиться незмінним протягом усього року. Мінімальну зарплату збільшать двічі: спочатку, з першого січня, на 400 гривень, до 7 100 гривень, а потім, з першого квітня, ще на 900 гривень. У бюджеті Пенсійного фонду передбачається зростання доходів на 125,3 мільярди гривень (16,3%) до 896,1 мільярдів гривень. Цей приріст буде обумовлений очікуваним збільшенням надходжень від єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на 115,1 мільярдів гривень (25,5%). Уряд також планує проведення щорічної індексації всіх видів пенсій. Доходи Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування у разі безробіття зростуть на 8,7 мільярдів гривень, до 27 мільярдів гривень. Однак, через зниження рівня безробіття з 18,8% до 13,4%, фонд витратить лише 17 мільярдів гривень [27].

2.2 Аналіз динаміки бюджетного дефіциту України та структури його фінансування

Для аналізу сучасних аспектів управління державним бюджетним дефіцитом в Україні необхідно розглянути основні показники балансу Державного бюджету України за період 2019–2023 років (рис. 2.5)

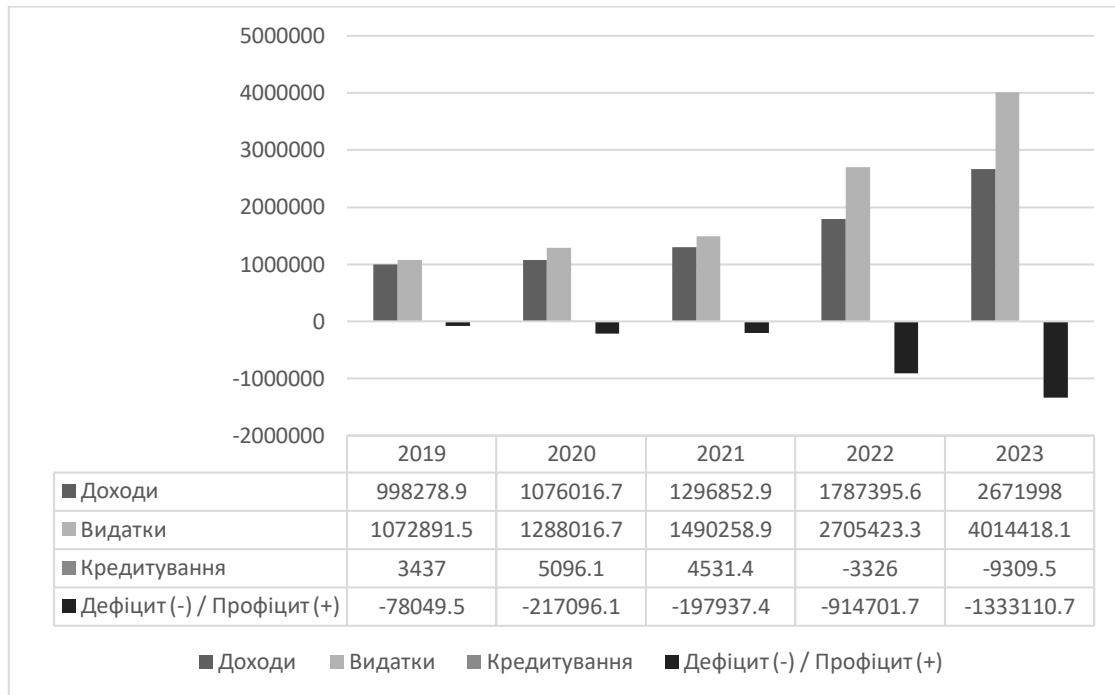

Рисунок 2.5. Показники виконання Державного бюджету України з 2019 по 2023 рік, млн грн

Складено автором на основі [23]

У період з 2019 по 2023 рік зміни показників Державного бюджету України свідчать про стійке зростання як доходів, так і видатків. Зокрема, доходи зросли до 2 671 998 млн грн у 2023 (1 296 852 млн грн у 2021 році), а видатки – до 4 014 418 млн грн (1 490 258 млн грн у 2021 році). Показники дефіциту бюджету вказують, що дефіцит є перманентним явищем, - в 2023 році він зріс до 1 333 110 млн грн, що є на 1 135 173 млн грн більше порівняно з 2021 роком (197 937 млн грн у 2021 році та 78 049 млн грн у 2019 році). Це пов'язано з великими витратами на військові потреби та соціально-економічні заходи в умовах війни. За даними з кінця лютого 2022 року, обсяги бюджетних видатків та дефіциту зросли, відображаючи переорієнтацію на першочергове фінансування військових потреб та відповідний розподіл коштів.

Проте порівняння абсолютних показників при високій інфляції не є достовірним, тому для аналізу було скориговано показники у 2022 році на дефлятор ВВП та результати представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Динаміка показників державного бюджету України, млн грн

	2021	2022 (у цінах 2021 року)	Приріст
Доходи	1 296 852,90	1 331 080,89	3%
Видатки	1 490 258,90	2 014 739,91	35%
Дефіцит (-) / Профіцит (+)	-197 937,40	-681 182,14	244%

Джерело: Складено автором на основі [23, 25]

У порівнянні з довоєнним періодом, а саме з 2021 роком, у 2022 році доходи зросли на 3%, а видатки значно збільшилися на 35%, спричинивши збільшення дефіциту на 244%.

Причини виникнення бюджетного дефіциту можуть бути різноманітними. З одного боку, дефіцит бюджету може свідчити про невдалий соціально-економічний курс уряду та надмірні видатки, спричинені популістськими настроями суспільства. З іншого боку, це може бути результатом активної політики стимулювання економіки у кризовий період. Але наразі в Україні різке зростання бюджетного дефіциту за останній час свідчить про складні проблеми збалансування державного бюджету, особливо яскраво виявлені внаслідок повномасштабного вторгнення росії на територію країни.

У довоєнний період політика збалансування доходів і видатків бюджету переважно базувалася на зовнішніх запозиченнях, що викликало занепокоєння фахівців і призводило до реалізації багатьох ризиків. Тому незадовго до війни почали робити реальні кроки для зміни структури боргу з переважно зовнішнього на переважно внутрішній. У 2019 та 2020 роках можна було спостерігати переважання внутрішнього фінансування бюджету, проте у 2022 році з настанням війни тенденція була порушена, що не дало вийти із залежності від зовнішніх боргів. У 2022 році біля двох третин бюджетного дефіциту було покрито за рахунок

зовнішніх джерел (62%), а в 2023 році частка зовнішнього фінансування склала 81% (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Структура фінансування дефіциту Державного бюджету України за типом кредитора у 2022 та 2023 роках, млн грн

	2022		2023	
Фінансування, всього	914 701,73	100%	1 333 110,72	100%
Внутрішнє фінансування	349 138,29	38%	248 465,17	19%
За рахунок позик банківських установ	-132,25	0%	-132,25	0%
Інше внутрішнє фінансування	416 489,61	46%	409 485,47	31%
Надходження від приватизації державного майна	1 712,02	0%	3 154,44	0%
За рахунок залишків коштів на рахунках бюджетних установ	-31 286,18	-3%	1 861,07	0%
Зміни обсягів депозитів, цінних паперів для управління ліквідністю	-30 000,00	-3%	0,00	0%
Коригування	0,00	0%	1 138,77	0%
За рахунок зміни залишків коштів бюджетів	-7 644,90	-1%	-167 042,33	-13%
Зовнішнє фінансування	565 563,44	62%	1 084 645,54	81%
Позики, надані міжнародними фінансовими організаціями	455 415,14	50%	1 023 926,60	77%
Позики, надані органами управління іноземних держав	116 364,64	13%	66 303,68	5%
Позики, надані іноземними комерційними банками, фінансовими установами	-3 457,31	0%	-5 584,74	0%

Джерело: Складено автором на основі [23]

У 2022 та 2023 роках у внутрішньому фінансуванні бюджетного дефіциту велику роль відігравали випуск військових облігацій та використання коштів єдиного казначейського рахунку, забезпечивши значний потік фінансових ресурсів у розмірах 416 490 млн грн та 409 486 млн грн відповідно, що займає 46% та 31% від загального фінансування відповідно. Зовнішнє фінансування у 2022 та 2023 роках в основному здійснювалося за рахунок позик від міжнародних фінансових організацій, а також підтримки інших країн. Проте важливо зазначити, що використання зовнішніх джерел фінансування також приносить і боргові ризики, які можуть бути зумовлені девальвацією національної валюти, зростанням

відсоткових ставок за позиками та іншими факторами. У 2022 році позики, надані міжнародними фінансовими організаціями, профінансували 50% від усього залученого фінансування та склали 455 415 млн грн, коли у 2023 році їхня частка зросла до 77% та сума збільшилася більше, ніж двічі до 1 023 926 млн грн. Позики, надані органами управління іноземних держав склали 13% у 2022 році та 5% у 2023 році.

У таблиці 2.3 представлена структура фінансування дефіциту Державного бюджету України за типом боргового зобов'язання у 2022 та 2023 роках.

Таблиця 2.3

Структура фінансування дефіциту Державного бюджету України за типом боргового зобов'язання у 2022 та 2023 роках та планова структура у 2024 році, млн грн

	2022		2023		2024	
РАЗОМ	914 701,73	100%	1 333 110,72	100%	1 571 486,9	100%
Фінансування за борговими операціями	860 529,72	94%	1 268 585,07	95%	1 567 300	99,73%
Запозичення, в т. ч.:	1 309 094,09	143%	1 703 940,88	128%	2 194 000	140%
внутрішні запозичення	696 896,21	76%	552 587,70	41%	525 880	33%
зовнішні запозичення	612 197,87	67%	1 151 353,18	86%	1 668 100	106%
Погашення, в т. ч.:	-448 564,36	-49%	-436 494,58	-33%	-626 700	-40%
внутрішні зобов'язання	-401 929,93	-44%	-369 786,94	-28%	-444 500	-28%
зовнішні зобов'язання	-46 634,43	-5%	-66 707,64	-5%	-182 259,7	-12%
Коригування	0,00	0%	1 138,77	0%	0,00	0%
Надходження від приватизації державного майна	1 712,02	0%	3 154,44	0%	4 000,00	0%
Фінансування за активними операціями	52 459,99	6%	61 371,21	5%	233,80	0%

Джерело: Складено автором на основі [23]

У покритті дефіциту державного бюджету України за типом боргового зобов'язання переважають операції за борговими операціями. У 2022 році, при рекордних обсягах залучення коштів на фінансування дефіциту державного бюджету в розмірі 914 701 млн гривень, 94% цього обсягу було забезпечено за рахунок саме боргових операцій. У 2023 році фінансування було збільшено до 1 333 110 млн грн, за рахунок збільшення також боргових операцій, що склали 95% всього обсягу. У 2024 році планове фінансування дефіциту складе 1 571 487 млн грн, а боргові операції будуть складати 99,73% від всього фінансування. Загальний обсяг залучення кредитних ресурсів у 2022 році склав 1 309 млн гривень, при цьому погашення раніше взятих зобов'язань склало 448 564 млрд гривень. У 2023 році запозичення сягнули 1 703 940 млн грн, коли погашення становили лише 436 494 млн грн. У структурі нових позик у 2022 переважало взяття внутрішніх зобов'язань, а в поверненні позик внутрішні запозичення переважали зовнішні. Однак, у 2023 спостерігається зміна тенденції до переважного покриття дефіциту бюджету за рахунок взяття нових зовнішніх зобов'язань, проте погашення внутрішніх позик переважали погашення зовнішніх позик.

Частка дефіциту державного бюджету у ВВП зростає протягом останніх двох років. Якщо у 2020 році дефіцит державного бюджету України складав 5,2% ВВП, у 2021 – 3,6% ВВП, то у 2022 показник склав 17,6% ВВП. У 2023 році планово дефіцит мав досягти 27% ВВП, проте у 2024 році очікується, що показник знизиться до 20,4% ВВП (рис. 2.6) [28]. Згідно з Законом України "Про державний бюджет України на 2024 рік" граничний розмір державного боргу складає 7 трлн 911 млрд грн. Оновлений прогноз макроекономічних показників на 2024 рік, який був включений до доопрацьованого проекту бюджету перед другим читанням, прогнозує номінальний ВВП – 7 трлн 643 млрд гривень. За таких умов у 2024 році рівень державного боргу може сягнути та перевищити 100% ВВП. Згідно з попередніми прогнозами уряду щодо рівня державного боргу, то його рівень до ВВП міг би перевищувати вартість всіх товарів та послуг, які виробляються в Україні та бути 106% [29]. Проте Національний банк України в звіті «Зовнішній борг України на кінець III кварталу 2023 року» зазначив, що протягом третього

кварталу 2023 року обсяг валового зовнішнього боргу України підвищився на 2,1 мільярди доларів США, зростаючи з рівня 148,4 мільярда до 150,5 мільярда доларів США. У порівнянні з ВВП, співвідношення боргу скоротилося з 91,8% до 89,51% до кінця третього кварталу, що вказує на те, що реальний показник на третій квартал 2023 року є меншим за попередньо прогнозований [30].

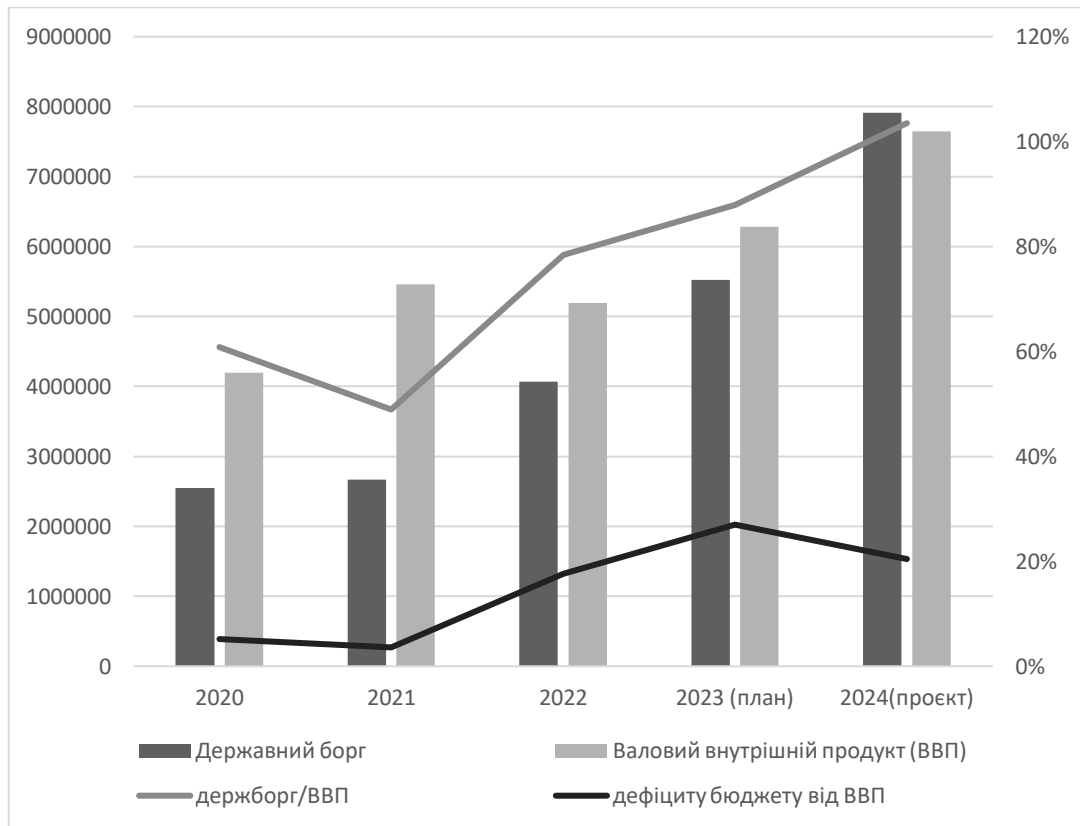

Рисунок 2.6. Динаміка сукупного державного боргу, ВВП України та дефіциту бюджету від ВВП з 2020 по 2024 рік, млн грн, %

Складено автором на основі [23,31]

Уряд України до 24 лютого 2022 року неухвально працював над зменшенням зовнішнього боргу, проте вторгнення росії на територію України позначилися на фінансовому становищі країни. Умови дефіциту бюджету, що були більшими за 5 мільярдів доларів щомісяця, змусили уряд звернутися за допомогою до західних партнерів та міжнародних фінансових організацій. В результаті, зовнішній борг зріс з 1 560 230 млн грн (57 197 млн дол США) на початок 2022 року до 2 610 945 млн грн (71 398 млн дол США) на початок 2023 та на кінець 2023 склав 3862987 млн грн (101 704 млн дол США). В період 2020-2023 років також спостерігалось

зростання державного внутрішнього боргу з 1 033 млрд. грн до 1 656 млрд.грн (рис. 2.7.).

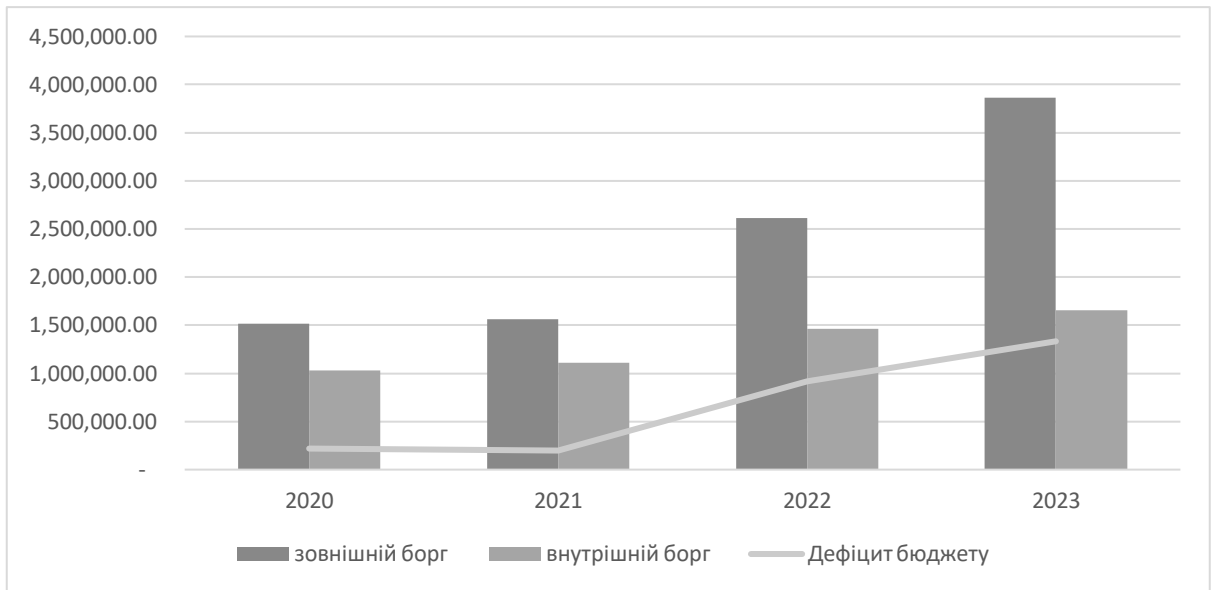

Рисунок 2.7. Показники виконання Державного бюджету України з 2019 по 2023 рік, млн грн

Складено автором на основі [23,31].

У планах на 2024 рік передбачено збільшення боргу за рахунок зовнішніх позик. Планується залучити державні запозичення на суму 2 трлн 132 млрд грн, з них внутрішні – 525,9 млрд гривень. Сума погашення державного боргу складатиме 627 млрд грн, а обслуговування боргу – 420 млрд гривень. Внутрішні ресурси будуть мобілізовані виключно для оплати відсотків та погашення ОВДП, що ймовірно зумовлено очікувано високою вартістю обслуговування (19%).

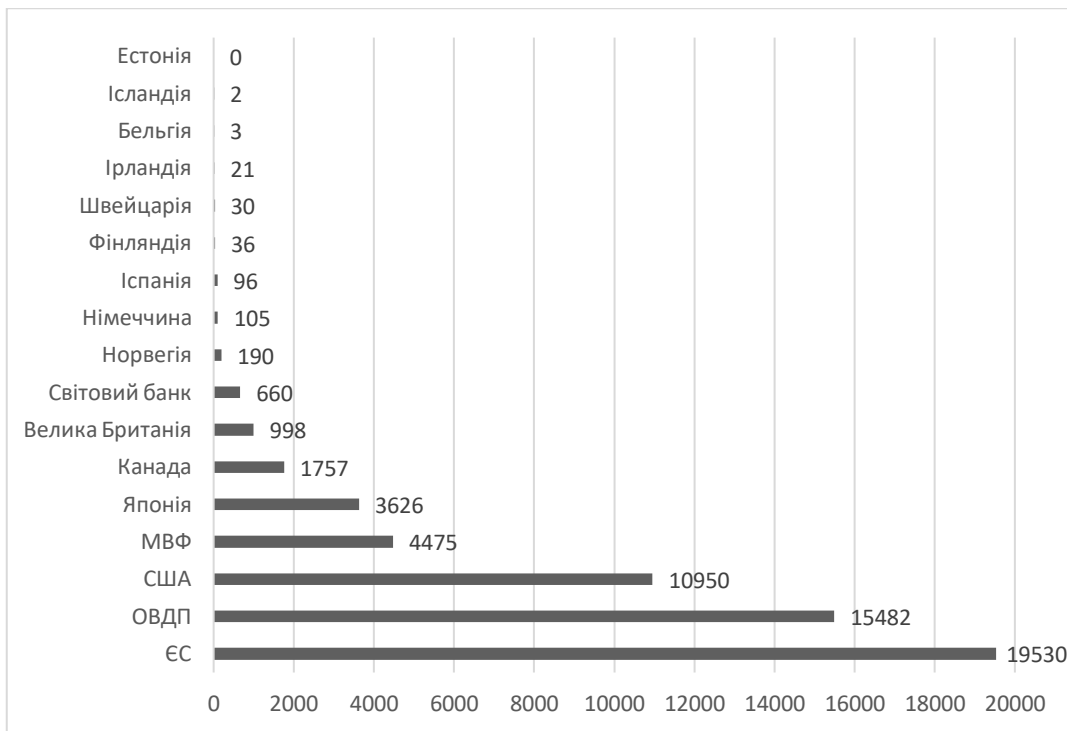

Рисунок 2.8 Джерела фінансування загального фонду державного бюджету у 2023 році, млн дол США

Складено автором на основі [32]

Серед джерел фінансування загального державного бюджету у 2023 році можна виділити ОВДП у розмірі 15 482 млн дол США, фінансування МФО (Японія – 3 626 млн дол США, Світовий банк – 660 млн дол США), двостороннє фінансування та гранти від ЄС у розмірі 19 530 млн дол США (що є найбільшим ресурсом у 2023 році), Сполучених Штатів Америки – 10 950 млн дол США, Міжнародного валютного фонду – 4 475 млн дол США та інших (рис. 2.8).

Основний ризик для бюджету на 2024 рік полягає у непередбачуваності отримання повного обсягу зовнішнього фінансування, на яке розраховує уряд, особливо від Сполучених Штатів Америки та Європейського Союзу.

Непокоєння також викликає можливий невеликий інтерес Міжнародного Валютного Фонду щодо потреб України у значних обсягах зовнішнього фінансування, адже програма співпраці з фондом передбачає, що активні бойові дії мають завершитися всередині наступного року. Однак український уряд розраховує на такі ж витрати на війну, як і у 2023 році. Також під питанням стоїть

реструктуризація зовнішнього боргу, оскільки канікули по обслуговуванні боргів за євробондами були тривають до середини 2024 року.

2.3 Ефективність управління дефіцитом бюджету: досвід країн Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки

Негативний вплив війни спонукає держави до прийняття радикальних фінансових заходів, значно збільшувати видатки на військове спрямування, що призводить до бюджетних дефіцитів та збільшення державних боргів у країнах.

Наприклад, під час II світової війни військові видатки в Франції, та Великій Британії у 1938 році склали 7,72%, 6,93% від ВВП відповідно та у 1940 були 74%, 36% від ВВП відповідно. В Німеччині ріст частки військових витрат від ВВП розпочався у 1938 році з 8,64% у 1937. У США витрати на військові цілі зросли з 1,05% ВВП у 1939 році до 39,42% ВВП у 1945 році (рис 2.9). Ці цифри відображають глобальний масштаб зусиль, зроблених країнами під час війни, а також вказують на величезний вплив війни на їх економіки.

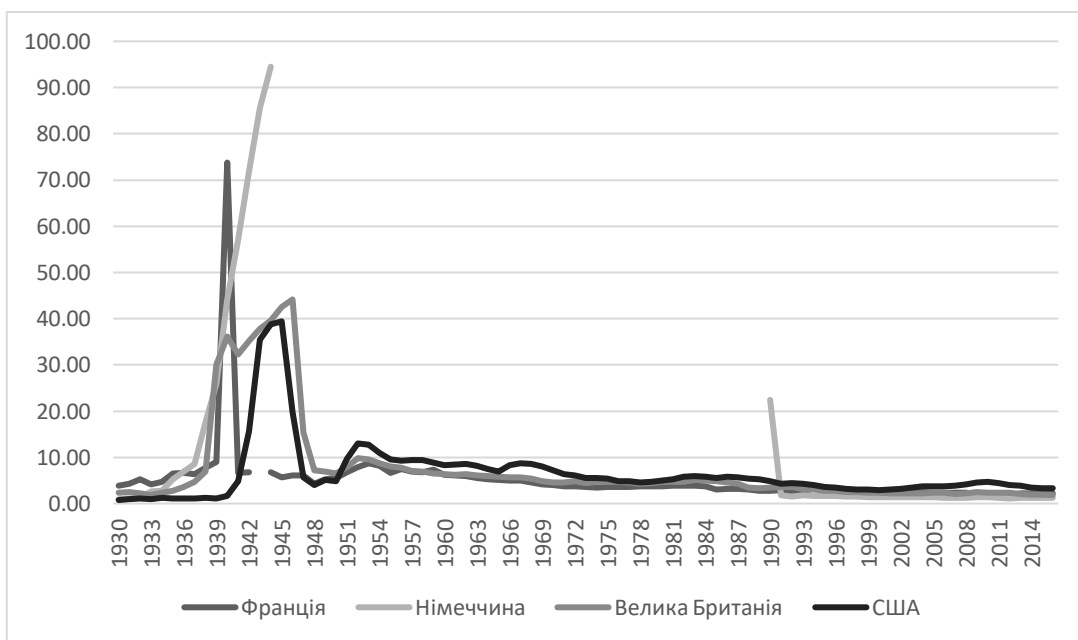

Рисунок 2.9. Динаміка частки військових витрат від ВВП в Франції, Німеччині, Великій Британії та Сполучених Штатах Америки з 1930 по 2014 роки, %

Складено автором на основі [33]

Також під час війни дефіцит федерального бюджету США зріс з рівня 3% ВВП у 1939 році до 27,5% ВВП у 1943 році (рис 2.10.). У порівнянні, найвищий дефіцит після Великої Депресії становив 9,8%.

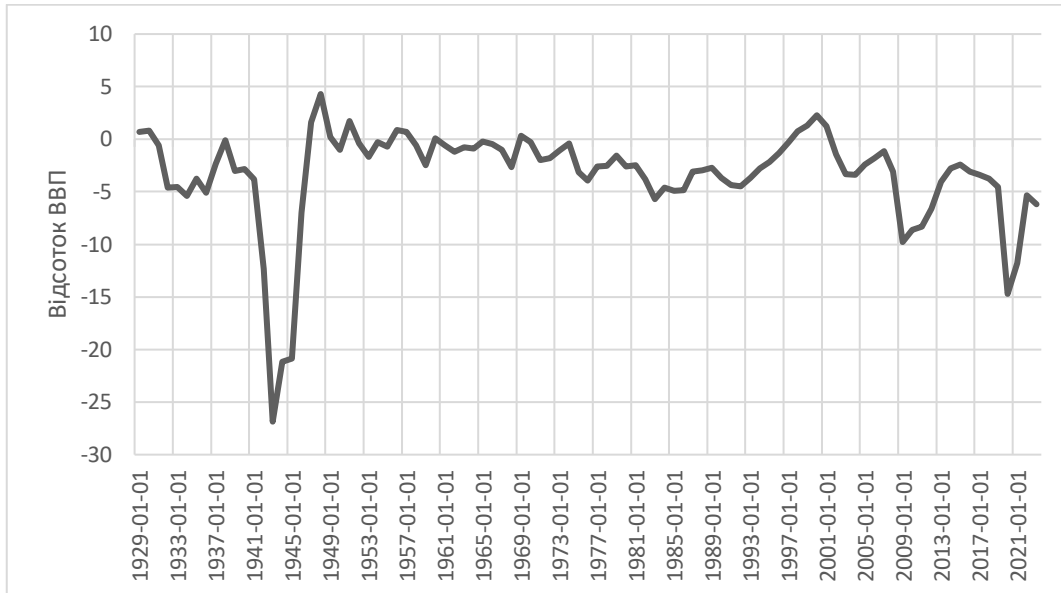

Рисунок 2.10. Динаміка частки дефіциту федерального бюджету Сполучених Штатів Америки з 1929 по 2021 роки, %

Джерело: складено автором на основі [34].

Загалом, під час Другої світової війни фінансова система США зазнала значних трансформацій. Видатки бюджету у цей період різко зросли, хоча податкові доходи поступово зростали, вони лише частково покривали зростання державних видатків (на початку війни вони покривали біля 68%, проте у 1944-1945 доходи покривали менше половини видатків). Після закінчення війни державні видатки підлягали зменшенню, проте податкові надходження не зменшувалися пропорційно. Це дозволяло уряду мати первинний профіцит бюджету протягом декількох років. Також Федеральна резервна система здійснювала викуп частини державних цінних паперів і контролювала вартість державних запозичень.

Стратегічно управління фінансами у період ведення війни включало такі заходи, як підвищення податків, скорочення видатків, не пов'язаних з військовими цілями, та залучення фінансування шляхом запозичення уряду від інвесторів чи кредиторів через емісію державних цінних паперів. Також Центральний банк

активно залучався до внутрішньо-бюджетних операцій, сприяючи збалансованому фінансовому управлінню під час військових дій.

У період Другої світової війни фактичні дані щодо економіки США свідчать про те, що основний метод фінансування збільшення державних видатків став борговим фінансуванням бюджету. Незважаючи на це, певну роль у фінансуванні бюджету відігравали також підвищення податкового навантаження на особисті доходи.

Управління бюджетним дефіцитом у Сполучених Штатах Америки здійснювалось шляхом сполучення різних заходів, спрямованих на контроль фінансових потоків та забезпечення стабільності економіки. Перш за все, Федеральна Резервна Система (ФРС) активно втручалася у фінансовий ринок, викупаючи значну частину нових випусків боргових зобов'язань Уряду та встановлюючи максимальний рівень доходності для державних облігацій. ФРС зобов'язувалася підтримувати ціни та доходність цих цінних паперів, що забезпечувало стабільне функціонування фінансового ринку [35].

Такі дії дозволили уряду США забезпечити необхідні фінансові ресурси для ведення війни, а також підтримувати стабільність економіки в період воєнних дій. Аналогічні заходи проводилися і в інших країнах, зокрема у Великій Британії, де було забезпечено стабільність фінансових потоків через різноманітні заходи контролю за цінами та доходністю державних зобов'язань. Також можна спостерігати профіцит бюджету, в чому велику роль зіграли підняття ставок податків. В цей період додаткові кошти запозичувалися з метою покриття відсотків по боргу, коли видатки фінансувалися за допомогою власних коштів держави.

Після Другої світової війни країни виявилися в ситуації, коли потребувалося переглянути стан своїх боргових зобов'язань. Загалом можна зазначити, що протягом історії відношення боргу до ВВП зменшувалося за такими шляхами:

- економічний зріст;
- фіскальні корекції та плани стримування витрат;
- явне невиконання зобов'язань або реструктуризація приватного та державного боргу;

- "несподівана" інфляція;
- постійна фінансова репресія, супроводжувана стабільною інфляцією [36].

Зменшення боргового навантаження в країнах, які брали участь у Другій світовій війні, було результатом високого рівня інфляції у післявоєнні роки. Високий рівень інфляції привів до знецінення внутрішнього боргу через зростання рівня цін, що сприяло полегшенню фінансового тягаря країн.

Також "фінансові репресії" впливали на скорочення боргового навантаження у цей період. Ці репресії включали утримання процентних ставок за борговими цінними паперами на рівні, нижчому за рівень інфляції. Наприклад, уряди застосовували політику залучення штучно дешевих кредитів для фінансування бюджетних видатків. Такий підхід забезпечував зменшення боргового тягаря шляхом зниження реальних відсоткових ставок, що зменшувало співвідношення боргу до ВВП.

Допомога в рамках плану Маршалла відіграла важливу роль у зменшенні боргового навантаження країн Європи. Головною метою цього плану було стимулювання промислового відновлення регіону, а не впровадження політичних перетворень у країнах-реципієнтах. Згідно з планом, значна частина допомоги надавалася європейським країнам безоплатно, тоді як решта надавалася у формі кредитів. Фінансові кошти не передавалися безпосередньо до бюджетів країн-реципієнтів, а використовувалися лише для закупівлі промислових товарів та продовольства. Контроль за використанням грошей здійснювався через спеціальні фонди, керівництво якими здійснювали представники Сполучених Штатів та країн Європи. Велика Британія спрямувала майже всю отриману фінансову допомогу на виплату свого боргу.

Під час реалізації Плану Маршала, США спрямували значні фінансові ресурси у відновлення Європи, виділивши \$13,3 млрд (приблизно \$155 млрд у перерахунку на поточний курс) протягом чотирьох років. Варто зазначити, що 89% цього фінансування було виділено у формі грантів, 11% у вигляді кредитів, а менше 1% припало на технічну підтримку, таку як допомога американських фахівців та

навчання європейських експертів у США. Механізм функціонування полягав у тому, що кошти з фінансової допомоги США передавалися фондам країн-реципієнтів, які оплачували американські товари у доларах. Європейські споживачі, в свою чергу, розраховувались за ці товари у місцевій валюті. Отримані таким чином кошти акумулювалися у фондах та використовувалися для погашення боргів та інвестування у інфраструктурні проекти. Важливо зазначити, що всі проекти, які фінансувалися, підлягали затвердженню з боку Європейської служби адміністрування, що свідчить про високий рівень контролю та участі американської сторони-донора. У результаті виконання Плану Маршала, 16 європейських країн отримали значну фінансову допомогу. Це призвело до зростання ВВП у середньому на 33%. Промислове виробництво зросло на 55% а сільське господарство - на 37% [37].

До інших видів фінансування, що здійснювалися під час поствоєнного періоду можна віднести репарації, що Німеччина зобов'язувалася виплатити країнам, що постраждали.

Також Франція здійснила реструктуризацію боргу у рамках двосторонньої угоди зі Сполученими Штатами. В Німеччині внутрішній борг, що залишився від попереднього режиму нацистів, було суттєво зменшено завдяки впровадженню грошової реформи 1948 року. Зокрема, у 1953 році Німеччина провела реструктуризацію зовнішнього боргу в рамках Лондонської угоди та скасувала 50% боргу. Іншу частину боргу було прив'язано до економічного зростання та експорту.

Загалом при аналізі впливу війни на економіку інших країн та України, можна визначити деякі спільні риси. Емісійне фінансування дефіциту бюджету є загальноприйнятним способом у воєнний час, проте країнам, які зберегли макрофінансову стабільність, важливо утримувати частку грошової емісії серед джерел фінансування дефіциту на прийнятному рівні. Також Центральний банк повинен забезпечувати стабільність економіки та знижувати вартість державних запозичень.

Податкові надходження відіграють важливу роль у фінансуванні воєнних потреб під час війни. Підвищення ставок податку на доходи фізичних осіб та

введення прогресивного оподаткування є ефективними інструментами мобілізації додаткових фінансових ресурсів під час воєнних дій. Навпаки, зменшення податкових ставок для громадян і бізнесу поза зоною активних бойових дій може призвести до обмеження ресурсів, необхідних для фінансування військових потреб країни.

Збільшення бюджетних видатків є необхідним для забезпечення життєздатності держави під час війни. З історичних даних можна спостерігати різке підвищення витрат у період війни та у результаті збільшення дефіциту бюджету за рахунок збільшення видатків на військове спрямування. Проте за таких умов важливо дотримуватися ефективного використання фінансових ресурсів та в першу черву фінансувати необхідні сфери.

Водночас, з урахуванням нещодавно погодженої програми МВФ, ключові короткострокові політичні заходи Уряду включають відновлення довоєнного режиму оподаткування та уникнення заходів, які можуть підірвати дохідну базу. Такі кроки дещо компенсують вищі, ніж очікувалося, військові витрати. Потрясіння для бюджету, спричинені тривалою війною, можуть призвести до раптових змін потреб у фінансуванні, і стратегія управління боргом має на меті бути достатньо гнучкою, щоб задовольнити ці потреби, зберігаючи фіскальну та боргову стабільність. Закінчення війни може призвести до збільшення дохідної бази, а також до скорочення видатків, пов'язаних з війною. Ці фактори призведуть до збільшення державного бюджету [38].

Після війни також необхідно зменшувати боргове навантаження, що виникає у результаті необхідності додаткового фінансування на покриття видатків, та вдаватися до певних заходів, таких як реструктуризація боргу, отримання грантів. Удосконалене та ефективне управління поточним боргом, а також зміцнення співпраці з міжнародними партнерами для забезпечення доступу до зовнішнього пільгового фінансування є критичними завданнями для України. Це сприятиме зменшенню фінансового навантаження на державний бюджет, що виникає внаслідок російської агресії проти України. Така фінансова стратегія відповідає зобов'язанням України перед Міжнародним валютним фондом в рамках

Механізму розширеного фінансування (EFF), спрямованого на збереження фінансової та боргової стійкості [38].

Одним із варіантів скорочення зобов'язань є обмін «борг-на-клімат», яка передбачає списання боргу кредитором в обмін на зобов'язання боржника інвестувати кошти у заходи, спрямовані на боротьбу зі зміною клімату, зокрема, у розвиток "зеленої" енергетики. За допомогою цієї концепції Україна може отримати додатковий інструмент для вирішення фінансових проблем.

Обмін "борг-на-клімат" заснована на концепції "борг-на-природу" чи "борг-на-розвиток", що була заснована у 1980-х, де зобов'язання зменшуються в обмін на витрати чи зобов'язання країни-боржника щодо витрат чи політичних заходів. При цьому фінансові витрати не можуть перевищувати суми списаного боргу. Існує дві різні моделі обміну «борг-на-клімат»: двосторонні та тристоронні обміни. У двосторонніх обмінах боргу беруть участь кредитор та боржник, та при скасуванні боргу, платежі перенаправляються на фінансування спільно затверджених проектів у таких областях, як охорона природи та клімат.

Тристоронні обміни передбачають також участь посередника, де відбувається викуп неурядовою організацією боргу у кредитора. В результаті боржник повинен спрямувати інвестиції на природозбереження або боротьбу зі зміною клімату. Частіше за все неурядові організації надають кошти країні-боржнику за зниженими ринковими ставками, за умови, що (1) країна використовує ці кошти на викуп боргу зі знижкою, і (2) частина послаблених зобов'язань використовується на фінансування заходів або інвестицій, пов'язаних з кліматом [39].

У сучасних умовах Україна може розглядати можливість використання обміну "борг-на-клімат" як ефективного інструменту для розвитку "зеленої" економіки та зменшення боргового тягаря країни. Як країна, яка прагне приєднатися до Європейського Союзу та потребує значних інвестицій у сфері енергетики та екології, та буде потребувати значних видатків на післявоєнну відбудову, Україна має унікальну можливість використовувати цей підхід для свого вигоди.

За допомогою концепції "борг-на-клімат" Україна може домовитися з міжнародними партнерами щодо інвестування у "зелені" технології та проекти, спрямовані на зменшення викидів парникових газів та поліпшення стану довкілля. Умовою успішної реалізації цієї концепції є ефективне управління поточним боргом, а також ретельне планування та координація інвестицій у "зелену" енергетику та екологію. Загалом, застосування концепції "борг-на-клімат" може стати важливим кроком для України на шляху до сталого розвитку, сприяючи збереженню навколишнього середовища та забезпечуючи економічну стійкість країни в майбутньому.

Україні досить важливо проводити ефективне управління державним бюджетом, працювати над його фінансуванням, зменшенням боргових навантажень, та також планувати майбутні методи управління для відновлення після розпочатої Росією війни. Незважаючи на це, вже зараз наявні приклади чітко демонструють основні принципи цієї моделі, а саме прозорість та відповідальність у використанні коштів. Крім того, кожна витрата повинна відповідати попередньо узгодженому плану відновлення. Цей план має не лише відновити країну до попереднього рівня, але й сприяти її економічному розвитку.

Висновки до розділу 2

Проведений в другому розділі аналіз дозволяє зробити наступні висновки:

Державний бюджет України пережив значні коливання протягом останніх п'яти років, особливо через війну. З 2019 по 2023 рік виконання доходної частини зросло з 96,34% до 101,49%, а видаткової знизилось з 95,01% до 82,86%.

Зростання міжнародної допомоги спостерігалось від Європейського союзу, урядів інших країн, міжнародних організацій та донорських установ. У контексті воєнного стану уряд пріоритезує ефективне використання обмежених ресурсів, зосереджуючись на фінансуванні оборони та національної безпеки.

Аналіз структури видатків з 2019 по 2023 рік показує збільшення витрат на оборону до 52% у 2023 році, що є значним зростанням порівняно з попередніми

роками. Одночасно спостерігається зменшення видатків на соціальний захист та інші сфери. Планується зростання доходів бюджету на 22,2 млрд гривень у 2024 році.

У період з 2019 по 2023 рік доходи та видатки Державного бюджету України зростали стійко, досягнувши в 2023 році 2 671 998 млн грн та 4 014 418 млн грн відповідно. Дефіцит бюджету також зростав і склав 1 333 110 млн грн у 2023 році, збільшившись майже у 6,7 разів порівняно з 2021 роком. У 2022 та 2023 роках зростання бюджетного дефіциту було частково покрите за рахунок зовнішніх джерел фінансування, що в основному представлені позиками від міжнародних фінансових організацій та інших країн. За цей період зростання дефіциту і зменшення внутрішніх ресурсів свідчать про серйозні проблеми в збалансуванні державного бюджету. Зростання дефіциту веде до збільшення державного боргу, що може сягнути та перевищити 100% ВВП в 2024 році.

У період війни в країнах спостерігають значний зріст військових витрат, що призводить до бюджетних дефіцитів та збільшення державних боргів. Величезні зусилля, зроблені країнами Європи та США під час війни, вказують на значний вплив війни на економіку.

Після війн країни стикалися з необхідністю зменшення державних видатків та перегляду боргових зобов'язань. Управління бюджетним дефіцитом здійснювалося шляхом різних заходів, таких як підвищення податків, контроль над витратами та фінансові механізми, що сприяли стабільності економіки.

"Фінансові репресії", план Маршала, репарації та реструктуризація боргу відіграли важливу роль у зменшенні боргового навантаження країн Європи, сприяючи їхньому економічному відновленню. Україні важливо дотримуватися стратегії управління боргом, зберігаючи фіскальну та боргову стабільність. Обмін "борг-на-клімат" може стати інструментом для розвитку "зеленої" економіки та зменшення боргового тягаря. Застосування цієї концепції потребує ефективного управління боргом та координації інвестицій.

Отже, ефективне управління державним бюджетом, планування фінансування та зменшення державних боргів є важливими для відновлення після війни.

РОЗДІЛ 3. НАПЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ БЮДЖЕТНИМ ДЕФІЦИТОМ

3.1 Системно-динамічна модель дефіциту державного бюджету України

Дослідження бюджетного дефіциту в Україні є актуальною та важливою темою, особливо у часи війни, що спонукає державу до прийняття радикальних рішень, збільшення видатків, в тому числі на військове спрямування, що призводить до бюджетних дефіцитів та збільшення державних боргів у країнах. Високий рівень дефіциту державного бюджету може негативно впливати на економіку держави, оскільки він відображає фінансову стійкість країни та її здатність до ефективного управління бюджетними ресурсами. Крім того, великий бюджетний дефіцит може обмежувати можливості уряду здійснювати інвестиції у соціальні програми, освіту, охорону здоров'я та інфраструктуру, що негативно впливає на розвиток країни та якість життя її громадян.

Моделювання та дослідження бюджетного дефіциту дозволяє визначити основні фактори, які впливають на нього, та розробити стратегії для зменшення дефіциту та покращення фінансового стану країни.

Комплексне моделювання бюджетного дефіциту було здійснено на основі програмного забезпечення Stella Architect з урахуванням теоретичного та практичного підходів системної динаміки. Модель бюджетного дефіциту відображає окремо дві ключові складові: доходи та видатки. Модель враховує як внутрішні, так і зовнішні джерела фінансування, а також враховує динаміку зростання чи зменшення валового внутрішнього продукту (ВВП), населення та рівня безробіття, що впливають на розмір податкових надходжень бюджету. Вона дозволяє аналізувати взаємозв'язок між цими факторами та визначати вплив кожного з них на формування бюджетного дефіциту. Такий підхід сприяє отриманню більш точних та повних даних щодо стану фінансової ситуації в країні і розробці ефективних стратегій управління бюджетними ресурсами (рис. 3.1).

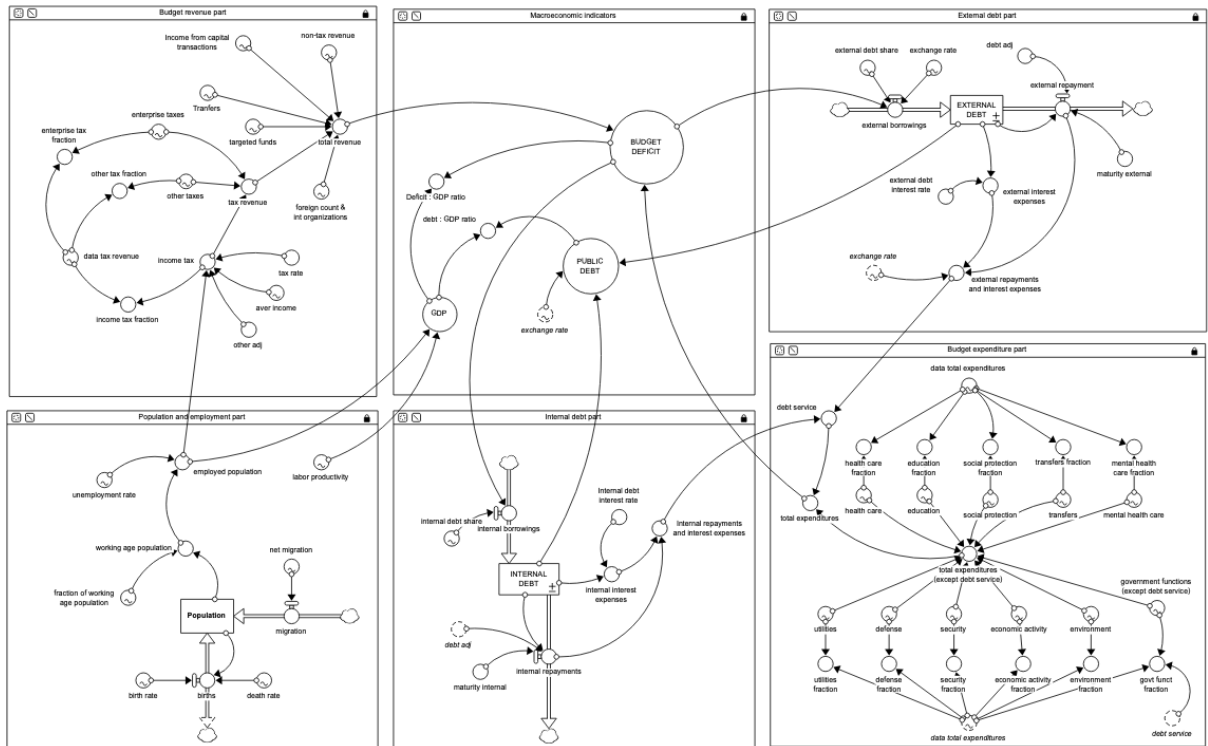

Рисунок 3.1. Системно-динамічна модель дефіциту державного бюджету в Україні

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

Для побудови моделі з системної динаміки були взяті дані з 2016-2023 років з офіційних статистичних джерел: офіційний сайт Міністерства фінансів України [25], офіційний державний веб-портал Міністерства фінансів України [23], та офіційний сайт Державної служби статистики України [40].

Модель поділена на 6 частин, що мають певні зв'язки між собою, а саме Budget revenue part, Budget expenditure part, Macroeconomic indicators, External debt part, Internal debt part та Population and employment part. Таким чином, можна аналізувати взаємозалежності та динаміку бюджету та боргів, оцінюючи, як зміни в одному секторі впливають на інші, і прогнозувати можливі сценарії розвитку економічно.

Macroeconomic indicators: в цьому секторі представлені ключові макроекономічні показники, такі як валовий внутрішній продукт, дефіцит державного бюджету, державний борг України, обмінний курс, співвідношення дефіциту до ВВП та боргу до ВВП.

Budget revenue part: ця частина моделі включає різні джерела доходів державного бюджету, такі як податкові надходження та неподаткові надходження та доходи від операцій з капіталом, кошти від закордонних країн і міжнародних організацій, цільові фонди та офіційні трансферти. Податкові надходження, а саме податок на доходи фізичних осіб, вираховуються відповідно до чисельності працездатного населення та рівня безробіття в Україні.

Budget expenditure part: цей сектор моделі показує розподіл видатків бюджету по різних секторах, таких як охорона здоров'я, освіта, соціальний захист, оборона тощо. Як частина розрахунку видатків зв'язок з моделлю формується через розмір обслуговування внутрішнього та зовнішнього державних боргів України.

Internal debt part: частина моделі, яка представляє внутрішні запозичення та витрати на обслуговування внутрішнього боргу, також враховує середній термін погашення внутрішнього боргу та інші фактори.

External debt part: ця частина моделі відображає зовнішні запозичення та витрати на обслуговування зовнішнього боргу, а також враховує середній термін погашення зовнішнього боргу та інші фактори.

Population and employment part: в цьому секторі відбувається прорахунок даних з кількості працездатного населення України, рівень народжуваності, міграції з урахуванням віку, рівня безробіття та продуктивність праці.

Для розробки моделі бюджетного дефіциту були обрані такі складові системи:

BUDGET DEFICIT – величина дефіциту державного бюджету України, розрахована як різниця між загальними доходами бюджету (total revenue) і загальними видаткам (total expenditures), вимірюється в гривнях на рік;

PUBLIC DEBT – загальна сума державного боргу, яка включає як внутрішній, так і зовнішній борг країни, вимірюється в гривнях;

EXTERNAL DEBT – величина запасу, що вказує величину зовнішнього боргу України в доларах США;

INTERNAL DEBT – величина запасу, що характеризує величину внутрішнього боргу України в гривнях;

GDP – валовий внутрішній продукт, що відображає економічну активність країни, що формується через labor productivity (продуктивність праці) та employed population (зайняте населення), вимірюється в гривнях;

POPULATION – величина запасу, що характеризує чисельність населення України, вимірюється в кількості людей;

total expenditure – видатки державного бюджету України, вимірюється в гривнях на рік;

total revenue – доходи державного бюджету України, вимірюється в гривнях на рік;

tax revenue – податкові надходження державного бюджету України, вимірюється в гривнях на рік;

external borrowings – вхідний потік системи – зовнішні запозичення, який виникає внаслідок необхідності фінансувати дефіцит бюджету держави та external debt share (частку зовнішнього боргу в заборгованості держави) вимірюється в доларах США на рік;

external repayment – вихідний потік системи – погашення зовнішнього боргу, що формується через external maturity (середній термін погашення зовнішнього боргу держави) та розміру зовнішніх запозичень держави, вимірюється в доларах США на рік;

external interest expenses – витрати на сплату відсотків за зовнішніми позиками держави відповідно до external debt interest rate (середньої відсоткової ставки по зовнішньому державному боргу), вимірюється в доларах США на рік;

external repayments and interest expenses – витрати на обслуговування зовнішнього державного боргу, вимірюється в доларах США на рік;

exchange rate – офіційний курс гривні щодо долара США, який впливає на вартість обслуговування зовнішнього боргу та є важливим чинником для зовнішньоекономічних операцій;

internal borrowings – вхідний потік системи – внутрішні державні запозичення, що виникає внаслідок необхідності компенсувати дефіцит бюджету

держави та *internal debt share* (частки внутрішнього боргу в заборгованості держави), вимірюється в гривнях на рік;

internal repayments – вихідний потік системи – погашення внутрішнього державного боргу відповідно до *internal maturity* (середнього строку погашення внутрішнього державного боргу) і розміру внутрішніх державних запозичень, вимірюється в гривнях на рік;

internal interest expenses – витрати на сплату відсотків за внутрішніми державними позиками відповідно до *internal debt interest rate* (середньої відсоткової ставки по внутрішньому боргу), вимірюється в гривнях на рік;

internal repayments and interest expenses – витрати на обслуговування зовнішнього державного боргу, вимірюється в гривнях на рік;

debt service – розмір платежів на обслуговування державного боргу, вимірюється в гривнях на рік;

debt : GDP ratio – відношення державного боргу до ВВП (валового внутрішнього продукту);

deficit : GDP ratio - відношення державного боргу до ВВП (валового внутрішнього продукту).

Найважливіші зворотні зв'язки, враховані в моделі, узагальнено у вигляді діаграми причинно-наслідкових зв'язків (рисунок 3.2). Сформовано динамічні гіпотези щодо ключових структурних зв'язків, які визначають поведінку системи.

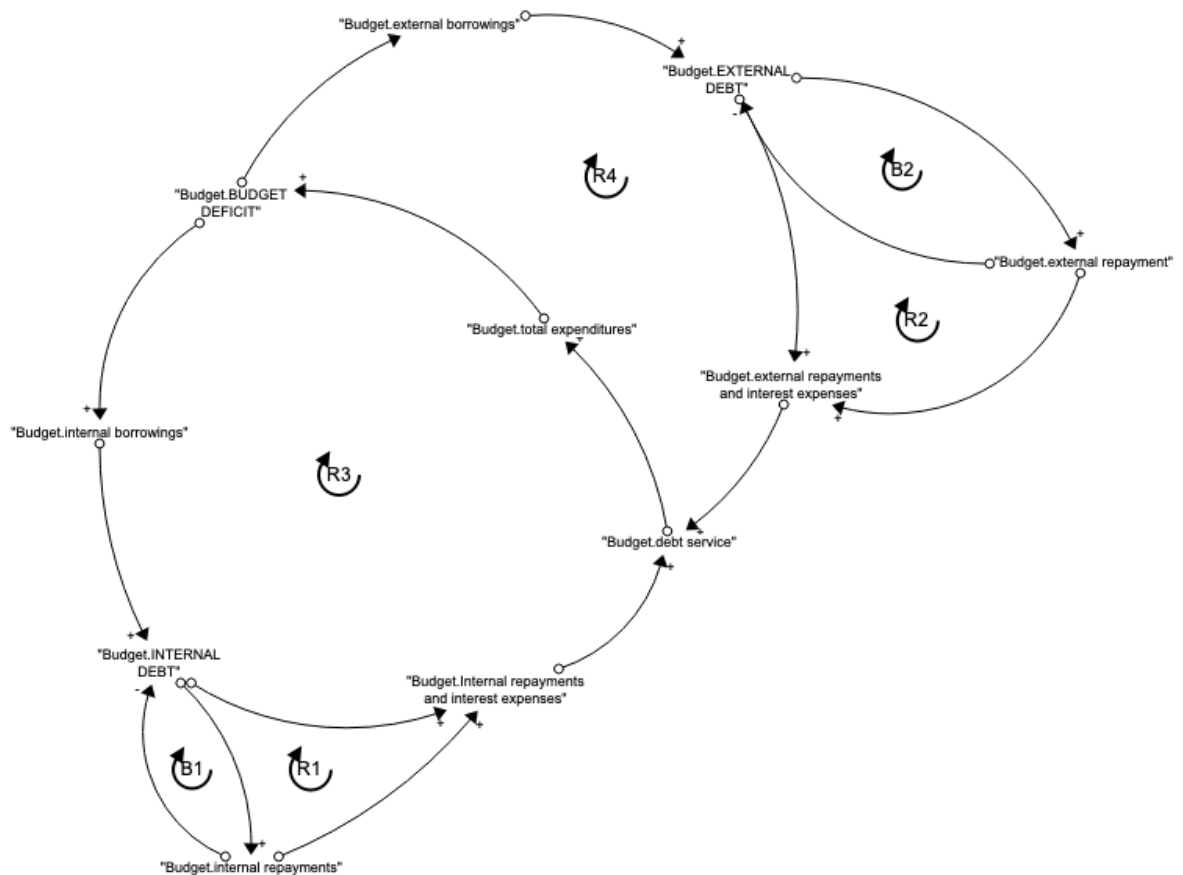

Рисунок 3.2. Casual Loop Diagram для оцінки причинно-наслідкових зв'язків бюджетної системи

Джерело: побудовано автором в Stella Architect

B1: припущено, що збільшення внутрішнього державного боргу спричиняє збільшення виплат за ним, та внаслідок очікуваного збільшення виплат за внутрішнім державним боргом відбувається зменшення внутрішнього державного боргу, що утворює причинно-наслідкові зв'язки.

B2: припущено, що збільшення зовнішнього державного боргу спричиняє збільшення виплат за ним, та внаслідок очікуваного збільшення виплат за зовнішнім державним боргом відбувається зменшення зовнішнього державного боргу.

R1, R3: причинно-наслідкові зв'язки, що формуються через внутрішній борг держави. Збільшення внутрішнього боргу формує збільшення виплат за ним (R1) та збільшення відсоткових витрат (R3), що в результаті збільшує загальні виплати за державним боргом та видатки бюджету. Видатки державного бюджету

формують збільшення дефіциту, у випадку їх переважання над доходами бюджету, що спонукає до зростання запозичень та збільшення внутрішнього боргу.

R2, R3: причинно-наслідкові зв'язки зовнішнього боргу держави. Збільшення зовнішнього боргу формує збільшення виплат за ним (R2) та збільшення відсоткових витрат (R4), що в результаті збільшує загальні виплати за державним боргом та видатки бюджету. Видатки державного бюджету збільшують дефіцит бюджету, за умови, що видатки є більшими за доходи бюджету, що призводить до зростання запозичень та збільшення зовнішнього боргу.

У моделі також присутній причинно-наслідковий зв'язок між чисельністю населенням та народжуваністю (B3) (рис 3.3).

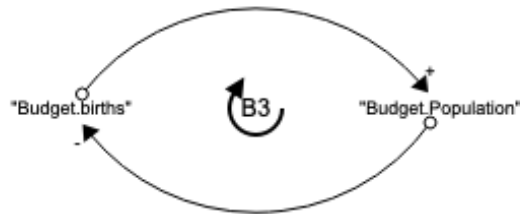

Рисунок 3.3. Casual Loop Diagram для оцінки причинно-наслідкових зв'язків між демографічними показниками

Джерело: побудовано автором в Stella Architect

B3: причинно-наслідкові зв'язки, що формуються через чисельність населення держави та народжуваності. Припущено, що зменшення чисельності населення спричиняє зменшення народжуваності, проте у той самий час народжуваність є вхідним потоком до величини населення.

3.2 Моделювання чинників впливу на дефіцит бюджету України

Здійснено моделювання економічної системи в період з 2016 до 2028 року. Більшість значень постійних параметрів є річними даними. Початкові параметри запасів, а саме обсяги внутрішнього та зовнішнього боргів, чисельність населення,

були встановлені на відправну точку аналізу. Значення деяких параметрів базуються на припущеннях, або на калібруванні моделі до історичних даних.

Рисунок 3.4 відображає аналіз взаємозв'язків моделі дефіциту бюджету держави та силу взаємодії симуляції. Діаграма дає змогу зробити висновок, що дефіцит бюджету суттєво впливає на обсяги запозичень, як на зовнішні так і на внутрішні. Зовнішній борг країни має більший вплив на величину загального державного боргу, ніж внутрішній. Рівень обслуговування державного боргу переважно залежить від погашення зовнішнього боргу та відсотків за нього. Отримані результати моделювання корелюють з актуальним економічним станом та відомими тенденціями.

Окремо слід зауважити про вплив міграційних процесів на бюджетний дефіцит, що значно посилюється у 2022 році внаслідок військових дій росії на території України. Відплив населення негативно впливає на загальну чисельність населення України, що в свою чергу негативно позначається на валовому внутрішньому продукті країни та податкових надходженнях бюджету держави.

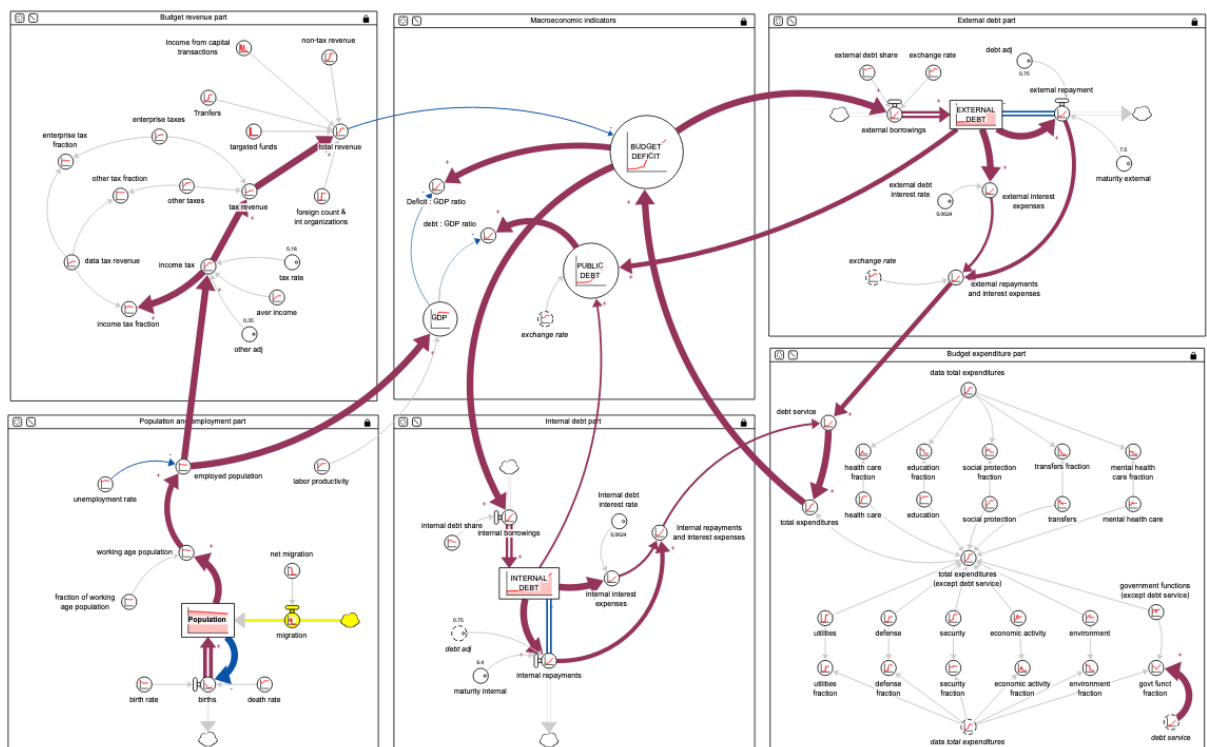

Рисунок 3.4. Аналіз зв'язків в системно-динамічній моделі бюджетного дефіциту

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

Проведено оцінку чутливості ключових показників до змін у відсоткових ставках за зовнішніми та внутрішніми зобов'язаннями та термінах погашення зовнішнього та внутрішнього державних боргів. Було проведено 200 тестів на чутливість.

Оскільки наразі зовнішні запозичення становлять значну частку державного боргу, та спрямовуються на фінансування дефіциту бюджету, було побудовано симуляцію чутливості моделі до змін у відсотковій ставці за зовнішніми зобов'язаннями та терміну погашення зовнішнього боргу (рис. 3.5). Обраними параметрами були *external debt interest rate*, мінімальним значенням встановлено 0,01, максимальним 0,15, та *maturity external*, з мінімальним значенням 5 років, максимальним 16 років, розподілення *Uniform, random sampling* (*noise seed = 12345*).

Також додатково проведена симуляція оцінки чутливості до змін у відсотковій ставці та терміну погашення за внутрішніми зобов'язаннями (рис. 3.6). Обраними параметрами були *internal debt interest rate*, мінімальним значенням встановлено 0,01, максимальним 0,15, та *maturity internal*, з мінімальним значенням 5 років, максимальним 16 років, розподілення *Uniform, random sampling* (*noise seed = 12345*).

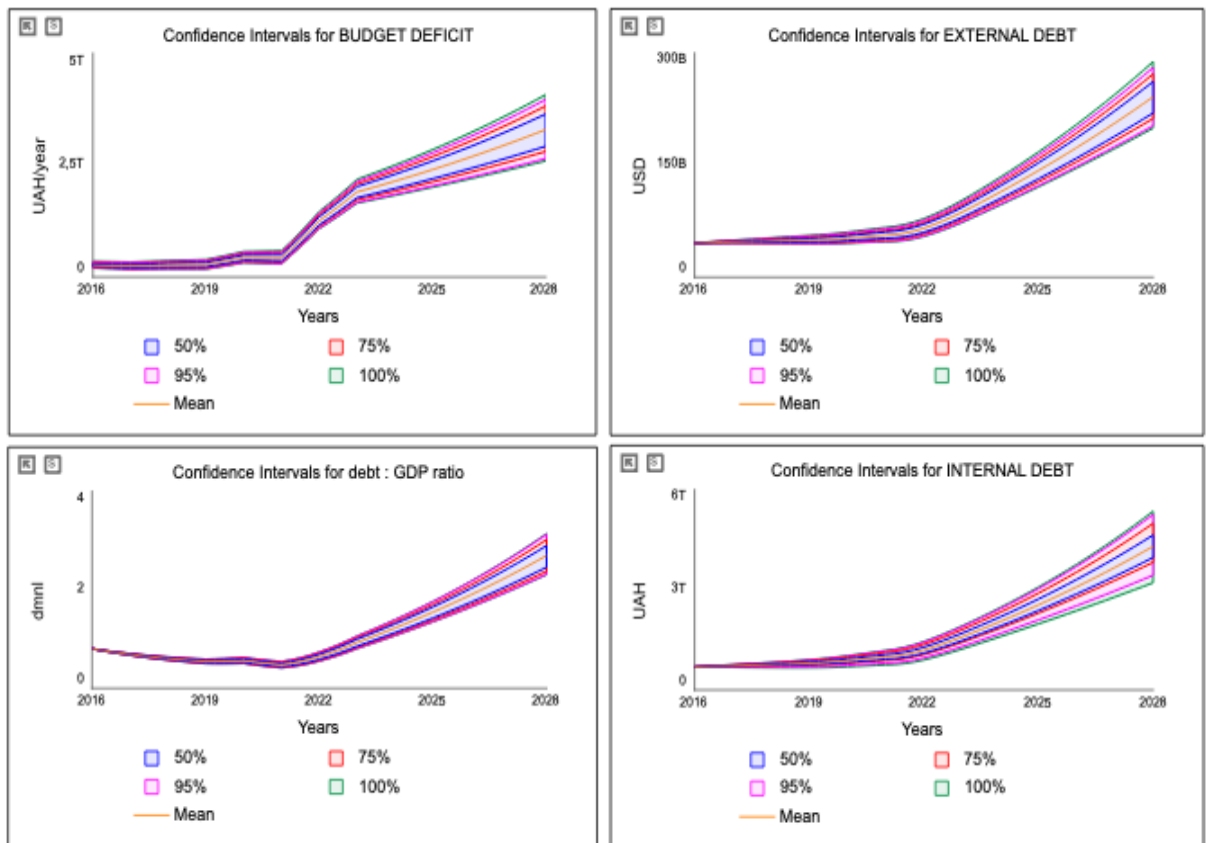

Рисунок 3.5. Аналіз чутливості ключових показників до змін у відсотковій ставці за зовнішніми зобов'язаннями та терміну погашення зовнішнього державного боргу

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

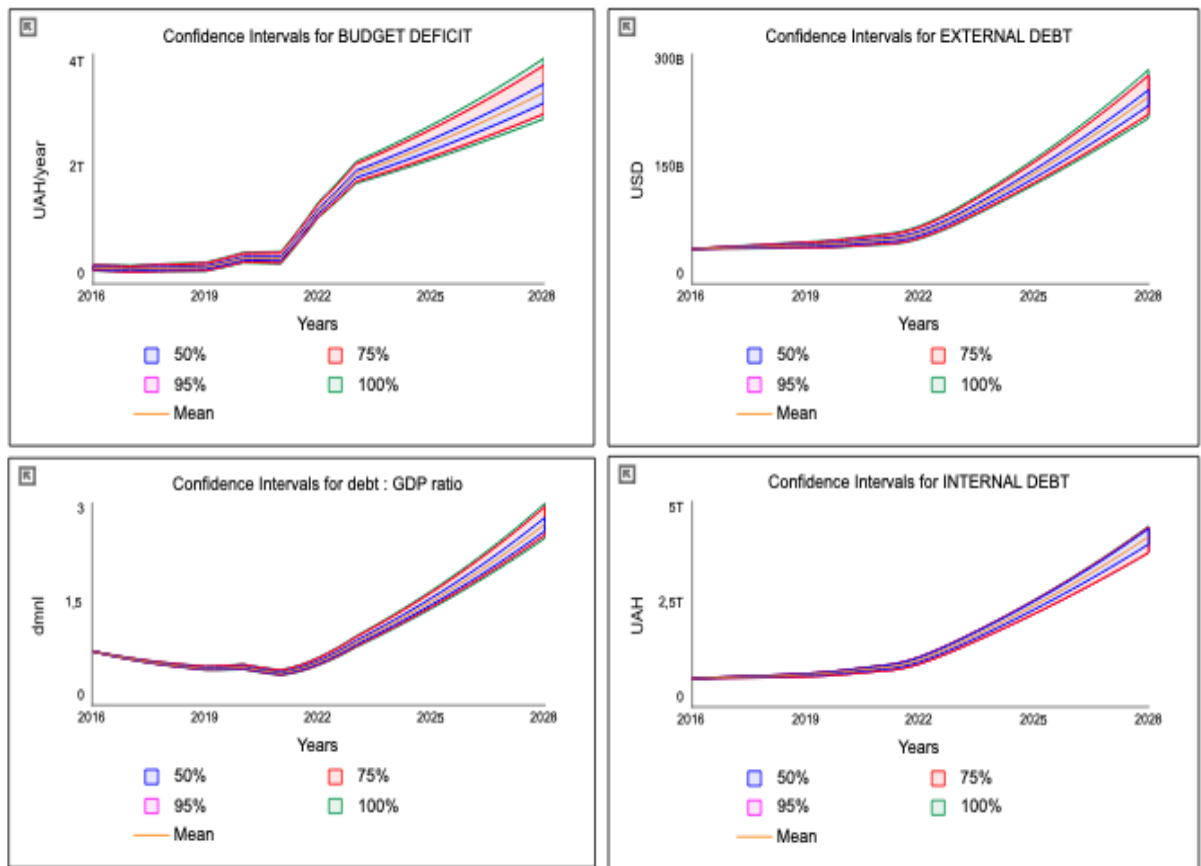

Рисунок 3.6. Аналіз чутливості ключових показників до змін у відсотковій ставці за внутрішніми зобов'язаннями та терміну погашення внутрішнього державного боргу

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

Моделі демонструють високу чисельну чутливість та частково поведінкову чутливість до обраних параметрів, особливо при змінах в зовнішніх зобов'язаннях. Це явище можна пояснити з економічної точки зору. Наразі зменшення боргових зобов'язань відіграє важливу роль для ефективного управління державним боргом і державним бюджетом, тому пом'якшення боргових зобов'язань, а саме зменшення ставок та збільшення термінів погашень, є важливим питанням зважаючи на високі видаткові потреби для фінансування оборони.

Розроблена модель дозволяє досліджувати не лише державний дефіцит бюджету, а й загальний державний борг України, окремо внутрішній та зовнішній борги, внутрішній валовий продукт, доходи та видатки бюджету та інші показники, що були додані в модель. Модель охоплює вісім років на основі реальних даних,

проте для глибшого аналізу було проведено також прогнозування наступних п'яти років (до 2028 року). До графіків було додано історичні дані з метою відслідковування реальності трендів, що були симульовані моделлю.

На рисунку 3.7 представлені графіки історичних даних з 2016 до 2023 року, а також результати симуляції моделі з прогнозованими даними до 2028 року.

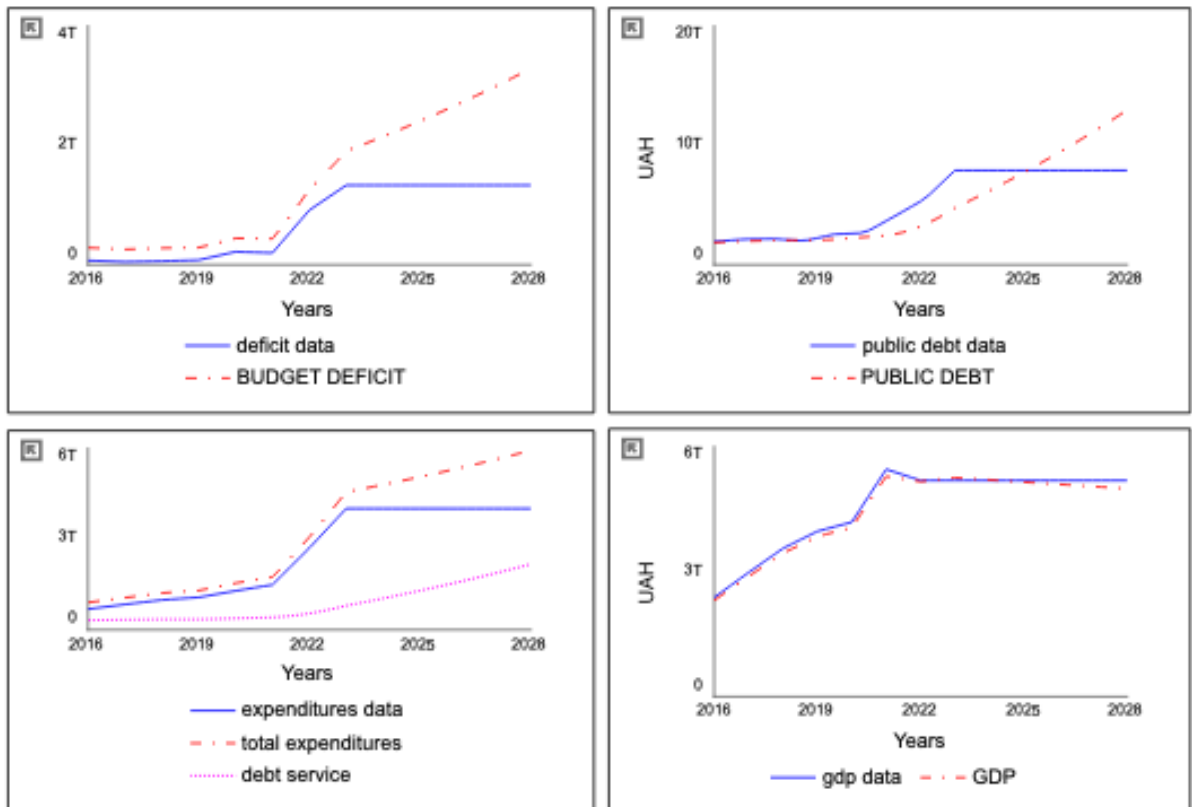

Рисунок 3.7. Порівняння результатів симуляції з реальними даними та прогноз на 5 років

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

Аналізуючи модель, можна зробити висновок, що тренд відтворився, але спостерігаються певні відхилення. Це може бути наслідком впливу різних факторів, таких як економічні кризи, політичні події та інші невраховані події. Наприклад, згідно з прогнозом до 2028 року, очікується зростання дефіциту у зв'язку зі збільшенням видатків, особливо на погашення боргу. Також спостерігається тренд зменшення населення через еміграцію та війну, що прямо впливає на валовий внутрішній продукт та не збільшує значення доходів бюджету (рис. 3.8, рис. 3.9).

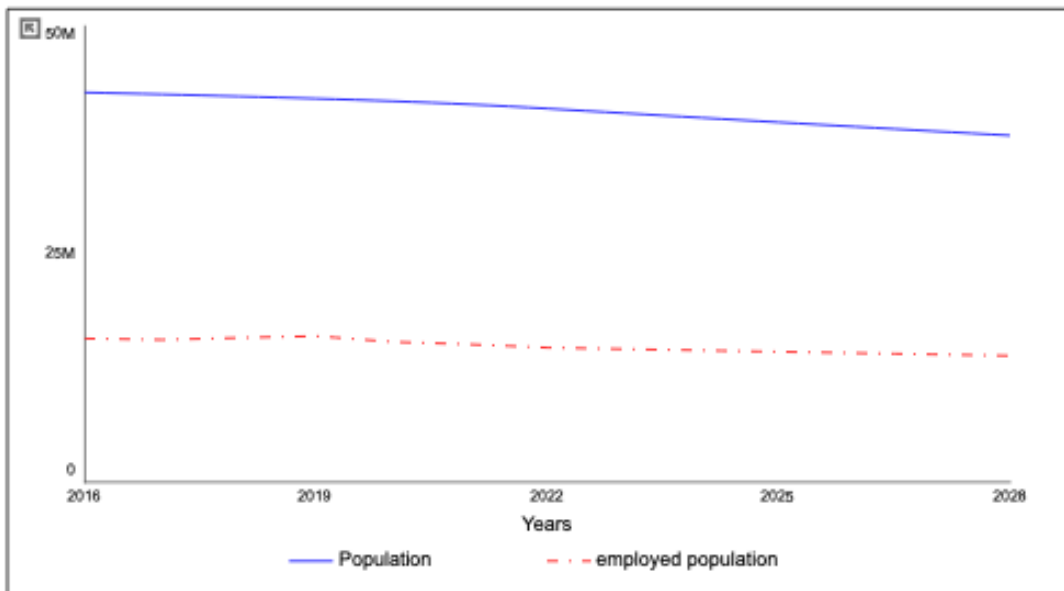

Рисунок 3.8. Результати симуляції з реальними даними та прогноз чисельності населення України та працевлаштованого населення на 5 років

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

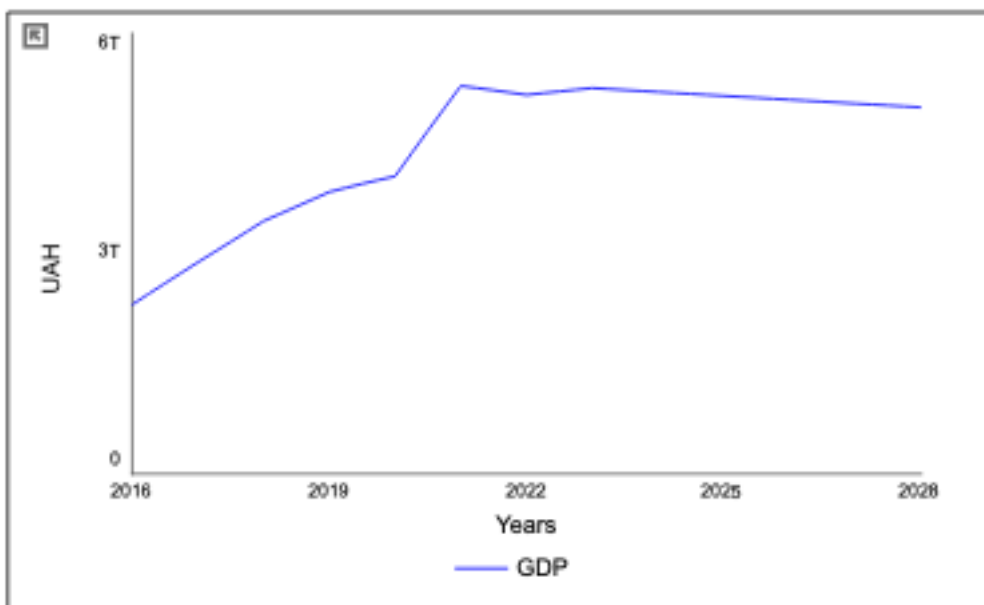

Рисунок 3.9. Результати симуляції з реальними даними та прогноз обсягу валового внутрішнього продукту України на 5 років

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

Також ми можемо помітити відхилення у період з 2020 року, що може бути наслідком додаткового впливу COVID-19 та повномасштабного вторгнення росії на територію України у 2022 році. Крім того, у моделюванні використовувалися

середні значення показників, а також значення, які були закладені до бюджету без урахування військових дій та індивідуальних ситуацій. Ці відхилення вказують на те, що реальна ситуація може виявитися складнішою, ніж передбачалося.

Прогноз побудовано на основі поточних економічних та соціальних трендів, однак вони раптово зазнали значних змін унаслідок повномасштабного вторгнення у 2022 році. Ці негативні події впливають на прогноз, що будується за тих самих умов, що і наразі, і відображають прогнозовані результати при умові відсутності додаткових стратегічних змін у політиці та управлінні бюджетом та боргом.

Згідно з результатами дослідження можливе зростання державного дефіциту бюджету до 12% (2 150 млн грн) до кінця 2024 року та різке зростання до 70% (3 290 млн грн) до 2028 року. Дані показники вказують на важливість ефективного управління дефіцитом державного бюджету, постійної адаптації до радикальних змін, що можуть бути спричинені зовнішніми та внутрішніми шоками, для сповільнення зростання дефіциту та збільшення ефективності контролю за показниками збалансованості бюджету.

Державний борг до кінця 2024 року може зрости до 30%, та до 2028 року досягти розміру вдвічі більшого ніж у 2023 до 13 000 млн грн за теперішніх умов. Більш швидке зростання очікується за рахунок збільшення внутрішнього державного боргу, оскільки його тренд до збільшення розпочався з 2019 року, у той час як зовнішній борг був більше стабільним до 2022 року.

Внутрішній державний борг схильний до зростання до 29% до кінця 2024 року, та до 92% до кінця 2028 року. Згідно прогнозу моделі, розмір зовнішнього боргу до кінця 2024 року може зрости до 129 млн доларів, до 144 млн доларів у 2025 році та майже вдвічі до 2028 року. Додатково до розрахунків зовнішнього боргу, в моделі щодо України було враховано вплив обмінного курсу. Це важливий аспект, оскільки коливання обмінного курсу може суттєво вплинути на розмір боргу та вартість його погашення. За умови зростання вартості долара США в порівнянні з національною валютою, розмір зовнішнього державного боргу збільшується, оскільки національна валюта стає менш вартісною в порівнянні з долларом. Це може призвести до фінансових труднощів, оскільки збільшення боргу

може спричинити нестабільність фінансової системи та девальвацію національної валюти. Крім того, зміни в обмінному курсі також впливають на вартість погашення зовнішнього боргу. Зниження курсу національної валюти збільшує вартість погашення боргу, оскільки країна повинна виплатити більше своєї валюти для покриття боргу у доларах США.

З 2023 року очікується більш полого зростання видатків, ніж за минулі роки, та до кінця 2024 року їх обсяг збільшиться до 4% до 4 810 млн грн, та до 22% (5 940 млн грн) до 2028 року, що спричинено зростанням видатків на оборону та збільшення обслуговування боргу. Оскільки збільшення обсягу видатків держави впливає на обсяг бюджетного дефіциту, що надалі згідно моделі має значний вплив на обсяги внутрішніх та зовнішніх запозичень, даний процес призведе до зростання внутрішнього та зовнішнього боргу держави та в результаті державного боргу.

У моделі було розраховано показник податкових надходжень від фізичних осіб на основі чисельності зайнятого населення. Однак, передбачається, що ці доходи не будуть швидко зростати через очікуваний спад чисельності населення України та коливання рівня безробіття. Також податкові надходження від фізичних осіб займають меншу частку від доходів, ніж інші показники, тому їх вплив на загальні доходи бюджету держави не є значним. Додаткове дослідження тенденцій інших доходів держави, крім податкових надходжень від фізичних осіб, стає важливим, оскільки коливання доходів бюджету мають велике значення для фінансової стабільності та ефективності його використання.

Обслуговування державного боргу має прямий вплив на розмір видатків бюджету. Зростання внутрішнього та зовнішнього державних боргів призводить до збільшення зобов'язань держави і, відповідно, обсягу обслуговування цих боргів.

Валовий внутрішній продукт у моделі схильний до спаду до 5-6% до 2028 року через зменшення населення України. Чисельність населення до 2028 року може впасти до 38 мільйонів, через активну еміграцію за кордон з 2022 року, та зменшення народжуваності, що прямо залежить від чисельності населення та утворює причинно наслідковий зв'язок.

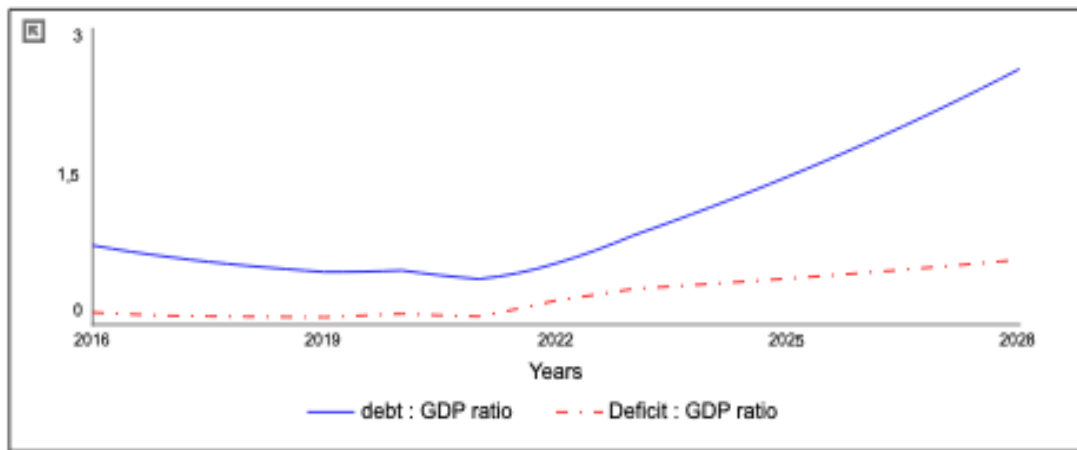

Рисунок 3.10. Тренд результатів симуляції та прогноз на 5 років

Джерело: побудовано автором на основі [23, 25, 40].

З рисунку 3.10. можна спостерігати динаміку відношення державного боргу та дефіциту державного бюджету до валового внутрішнього продукту, що є негативним показником для економіки. Оскільки зростання боргу наразі є більш стрімким, то частка державного боргу до ВВП може перевищити 100% до кінця 2024-2025 років. Дефіцит бюджету від ВВП в моделі у той самий час досягти 70%.

Для покращення перспектив та досягнення позитивних результатів у майбутньому, необхідно вжити додаткових заходів щодо управління державним дефіцитом та боргом.

3.3 Напрями вдосконалення управління бюджетним дефіцитом

За результатами дослідження було визначено чинники нестабільності бюджетної системи, аспекти в управлінні бюджетним дефіцитом, що потребують удосконалення для забезпечення стабільності фінансової системи.

Перш за все, дефіцит бюджету є ключовим фактором, що вказує на фінансову нестабільність країни. Прогнозоване зростання державного дефіциту бюджету до кінця 2024 року та подальше різке зростання до 2028 року свідчить про недосконалість управління фінансовими ресурсами та потребу оптимізації механізмів контролю над державними витратами.

Цей дефіцит може виникати з кількох причин, включаючи збільшення обсягів державних витрат, що перевищують доходи бюджету та низьку ефективність бюджетного планування.

У таблиці 3.1 представлені чинники виникнення та зростання дефіциту бюджету, що були визначені на основі проведеного дослідження.

Таблиця 3.1

**Чинники виникнення та зростання дефіциту державного бюджету
України**

Чинник	Опис
Збільшення державних витрат	Витрати, особливо на оборону та обслуговування боргу, перевищують доходи бюджету, що підсилює фінансовий тиск.
Низька ефективність планування	Недосконалість управління фінансовими ресурсами та контролю над державними витратами.
Зростання державного боргу	Швидке зростання боргу, недостатній контроль над витратами та неефективні механізми погашення зобов'язань можуть спричинити фінансову нестабільність.
Демографічні зміни	Спад чисельності населення та еміграція зменшують податкові надходження і обсяги внутрішнього споживання, ускладнюючи управління дефіцитом.
Нестабільність обмінного курсу	Впливає на розмір боргу та вартість його погашення, створюючи додатковий фінансовий тиск на бюджет.

Джерело: Складено автором на основі проведеного дослідження

Збільшення обсягу видатків, особливо на оборону та обслуговування боргу, є ще одним чинником, який підсилює фінансовий тиск на бюджет країни та потребує ефективного управління. Ці видатки можуть бути необхідними з погляду національної безпеки та фінансової стабільності, але їх розумне збалансування з іншими секторами економіки важливо для забезпечення стабільного розвитку країни.

Також чинником появи дефіциту є зростання державного боргу. Швидке зростання боргу може призвести до нестабільності фінансової системи та погіршення платоспроможності держави. Це може бути спричинено недостатнім контролем над витратами, відсутністю ефективної стратегії зменшення боргу та неефективністю механізмів погашення зобов'язань.

Крім того, прогнозований спад населення та еміграція також створюють проблеми для економіки, зокрема, зменшують податкові надходження та обсяги внутрішнього споживання, що ускладнює управління бюджетним дефіцитом. Зменшення населення може також вплинути на виробництво та ринкову конкурентоспроможність країни, що в свою чергу вплине на фінансові показники.

Нестабільність обмінного курсу, яка може суттєво вплинути на розмір боргу та вартість його погашення, також потребує уваги та ефективного управління. Коливання валютного курсу може зробити борг країни більш витратним та створити додатковий фінансовий тиск на бюджет.

Загалом, ці чинники створюють складну ситуацію, яка вимагає від уряду та фінансових установ комплексного та відповідального підходу до управління фінансовими ресурсами країни для забезпечення стабільності економіки. Це включає в себе розробку стратегій зменшення дефіциту, ефективне управління боргом та раціональне використання фінансових ресурсів для стимулювання економічного зростання і забезпечення фінансової стабільності.

Для вдосконалення управління бюджетним дефіцитом необхідно вжити ряд заходів. Раціональне планування та контроль за державними доходами та витратами є необхідними діями з боку держави. Необхідно активно залучатися до планування бюджету, зокрема, визначенням пріоритетів у виділенні коштів на оборону та обслуговування боргу.

Необхідно відновлювати довоєнний режим оподаткування та запобігати заходам, які можуть підірвати дохідну базу. Стратегія управління боргом повинна бути гнучкою, щоб задовольнити потреби, зберігаючи фіскальну та боргову стабільність. Закінчення війни може призвести до збільшення дохідної бази та скорочення витрат, пов'язаних з військовими потребами, що збалансує державний бюджет.

Рекомендується ввести додатковий військовий збір для юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців, який сприятиме збільшенню доходів державного бюджету. Також слід розглянути можливість підвищення акцизного податку на пальне та введення нового акцизу на води з додаванням певних речовин.

Пропонується також впровадити систему щомісячних авансових внесків із податку на прибуток для підприємств, які діють у сфері роздрібної торгівлі паливом, що сприятиме покращенню контролю за оподаткуванням. Крім того, рекомендується встановити рівень акцизного податку на паливо відповідно до мінімальних стандартів Європейського Союзу, а також розглянути можливість розширення переліку підакцизних товарів.

Щоб не збільшувати податкових тягар, що спрямований на білий бізнес, для наповнення доходів бюджету, необхідно розробляти стратегії збільшення податкових надходжень через ліквідацію корупційних схем, що спрямовані на ухилення від податків на ринках тютюну, нафтопродуктів, та при імпорті електроніки та експорті агропродукції.

Ефективне управління видатками державного бюджету вимагає комплексного підходу та розробки стратегічних заходів. Перш за все, важливо розробити раціональне планування видатків, враховуючи пріоритетні напрямки розвитку країни та потреби населення. Це включає не лише витрати на соціальні програми та інфраструктурні проекти, але й видатки на оборону та обслуговування державного боргу.

Необхідне становлення жорсткої видаткової політики, спрямованої на скорочення неперіоритетних витрат та оптимізацію бюджетних програм. Це включає перегляд та зменшення витрат на програми, які не мають стратегічного значення для розвитку країни. Реструктуризація державного боргу дозволить оптимізувати виплати за кредитами та зменшити фінансове навантаження на бюджет, та може включати перегляд умов погашення боргу, переговори з кредиторами та переорієнтацію на більш вигідні джерела фінансування.

Для забезпечення макрофінансової стабільності важливо уникати занадто великої залежності від зовнішніх запозичень, спрямовуючи зусилля на розвиток внутрішнього ринку та підвищення ефективності податкової системи.

Одним з основних пріоритетів є залучення коштів на пільгових умовах для зменшення вартості їх обслуговування та відтягнення термінів повернення. Це важливо як для підтримки економіки під час війни, так і для післявоєнного

відновлення. Зменшення залежності від кредитів у порівнянні з грантами сприятиме зниженню боргового тиску на державний бюджет.

Щодо впливу державного боргу на економіку, очікується, що в середньостроковій перспективі Україна не зможе швидко позбутися надмірного боргового навантаження. Збільшення державного боргу може вплинути на інфляцію та валютний ринок, що вимагатиме ретельного контролю з боку влади. Важливо також враховувати зміну структури боргу з підвищенням частки зовнішньої та внутрішньої заборгованостей.

Не дивлячись на складні умови війни, приватні інвестори відіграють важливу роль у відновленні економіки після війни. Проте потрібно конкретизувати методи залучення таких інвесторів та створити сприятливі умови для їхньої участі. Максимізація запозичень на внутрішньому ринку може допомогти зменшити залежність від зовнішніх джерел фінансування. Проте для цього необхідно залучити як банки, так і населення. Зростання привабливості внутрішніх інвестицій може сприяти створенню стабільності в економіці.

У таблиці 3.2 систематизовані запропоновані ключові рекомендації щодо управління бюджетним дефіцитом.

Таблиця 3.2

Рекомендації щодо управління бюджетним дефіцитом України

Рекомендація	Опис
Раціональне планування та контроль державних доходів і видатків	Раціональне та ефективне планування бюджету, визначення пріоритетів у виділенні коштів. Жорстка політика, спрямована на скорочення неперіоритетних витрат, реструктуризація боргу, та переговори з кредиторами для оптимізації виплат.
Відновлення довоєнного режиму оподаткування	Необхідність уникнення заходів, які можуть підірвати дохідну базу, відновлення довоєнного режиму оподаткування.
Гнучка стратегія управління державним боргом	Розробка стратегій, що забезпечують фіскальну стабільність та зменшують вартість обслуговування боргів.
Стратегії збільшення податкових надходжень	Ліквідація корупційних схем, оптимізація податкової політики, зокрема через перегляд податкових ставок та акцизів згідно стандартів ЄС.
Розвиток внутрішнього ринку і зменшення залежності від зовнішніх запозичень	Фокус на залучення інвестицій на пільгових умовах та збільшення привабливості внутрішніх інвестицій для стимулювання економічного зростання.

Джерело: Складено автором на основі проведеного дослідження

Щодо управління ризиками державного боргу, можливості обмежені, особливо в умовах воєнного стану. Проте важливо вжити наступні заходи для зменшення ризиків. Ризик рефінансування потребує контролю через збільшення строків погашення ОВДП та обмеження випуску короткострокових ОВДП. Очікуване зниження відсоткових ставок за ОВДП може зменшити відсотковий ризик. Оптимізація графіка погашення державного боргу може допомогти зменшити ризик ліквідності. Пріоритизація запозичень в національній валюті та мінімізація використання іноземної валюти може допомогти зменшити вплив валютного ризику [41].

Щоб покращити економічну ситуацію та запобігти збільшенню дефіциту бюджету через еміграцію, необхідно розробляти стратегії протидії, які спрямовані на залучення людей залишатися на роботі в країні. Серед цих стратегій варто акцентувати увагу на переконаннях та перевагах, які можуть мати громадяни, які залишаються вдома, а також на створенні умов для їх працевлаштування в різних галузях економіки.

Наявність програми мікрогрантів для розвитку або створення власного бізнесу сприяє залученню громадян до підприємництва та створенню нових робочих місць. Крім того, програми професійної підготовки та перепідготовки допомагають громадянам отримати нові навички та знання, що робить їх більш конкурентоспроможними на ринку праці. Окрім цього, для роботодавців потрібно створювати компенсаційні програми, що стимулюють працевлаштування громадян, ветеранів, молоді та осіб з інвалідністю, що сприяє більш швидкому відновленню їхньої економічної стабільності.

У цілому, важливо розробляти широкомасштабні стратегії, спрямовані на підтримку всіх громадян у їхній робочій діяльності та створення умов для їхнього працевлаштування. Це допоможе зменшити еміграцію та покращити економічну ситуацію в країні, сприяючи зменшенню дефіциту та зміцненню економіки в цілому.

Відхилення фактичного обмінного курсу від погнозного може також

впливати на обсяг державного боргу. Зміни в обмінному курсі можуть призвести до збільшення або зменшення еквіваленту боргових зобов'язань в іноземній валюті. Національний банк України (НБУ) має ключову роль у контролі та стабілізації валютного курсу країни. Для забезпечення стабільності валютного ринку та ефективного управління валютним курсом НБУ повинен вживати різноманітні заходи та політики через регулювання грошової маси в обігу, здійснювати резервні операції, застосовувати валютні обмеження, моніторинг та аналіз валютного ринку та аналізувати фактори, що впливають на валютний курс, такі як міжнародні фінансові ринки, зовнішньоекономічна ситуація, стан експорту, імпорту тощо, здійснювати контроль за інфляцією та покращувати співпрацю з міжнародними партнерами, такими як Міжнародний валютний фонд (МВФ), для отримання фінансової підтримки та технічної допомоги у підтримці стабільності валютного курсу.

Висновки до розділу 3

В даному розділі проведено моделювання економічної системи України від 2016 до 2028 року за допомогою методів системної динаміки в програмному забезпеченні Stella Architect, що розкриває ключові взаємозв'язки, що визначають фінансову стабільність країни.

Аналіз взаємодій моделі дефіциту бюджету підтверджує, що дефіцит істотно впливає на обсяги запозичень. Зменшення зовнішнього та внутрішнього боргу може сприяти зниженню загального державного боргу.

Модель також підтверджує негативний вплив міграційних процесів, які зростають через військові дії, на чисельність населення та економіку.

Аналіз чутливості моделі демонструє, що зниження ставок та збільшення термінів погашення зовнішнього боргу можуть сприяти ефективному управлінню державним боргом та бюджетом.

Згідно з результатами дослідження, прогнозується зростання державного дефіциту бюджету до 12% до кінця 2024 року та різке збільшення до 70% до 2028

року. Модель також показує, що обслуговування державного боргу має прямий вплив на обсяги бюджетних видатків, що може призвести до додаткового зростання дефіциту та боргу.

Спостерігається наростаюча динаміка відношення державного боргу та дефіциту державного бюджету до валового внутрішнього продукту, що є негативним показником для економіки. Частка державного боргу до ВВП може перевищити 100% до кінця 2024-2025 років.

Вдосконалення управління бюджетним дефіцитом вимагає комплексного підходу та розробки конкретних стратегій, спрямованих на забезпечення фінансової стабільності та економічного зростання країни.

Необхідно здійснювати оптимізацію бюджетних програм та перегляд витрат на неперіоритетні сфери, оптимізацію графіка погашення боргу, переговори з кредиторами та розробку гнучких стратегій, спрямованих на забезпечення фінансової стабільності в умовах економічних та політичних умов, що зазнають постійних змін, стимулювання економічного зростання шляхом розвитку малого та середнього бізнесу, створення нових робочих місць та боротьби з корупцією та ухиленням від оподаткування.

Отже, застосування методів ефективного управління бюджетним дефіцитом є важливою стратегією для поліпшення фінансової ситуації в країні.

ВИСНОВКИ

У даній науковій роботі було проведено аналіз дефіциту державного бюджету та зроблено наступні висновки:

Дефіцит державного бюджету є складним економічним явищем, його сутність полягає у фінансовому дисбалансі, що виникає внаслідок перевищення видатків над доходами бюджету.

Сучасна класифікація бюджетного дефіциту включає в себе різні ознаки. Класифікація дефіциту за терміном виникнення відображає плановий та звітний бюджетний дефіцит. За місцем виникнення виділяють зовнішній та внутрішній бюджетні дефіцити, що відображає зв'язок держави з зовнішніми фінансовими потоками. Форма прояву розрізняє відкритий та прихований дефіцит. Причини виникнення відображаються через вимушений та свідомий дефіцит, що може бути пов'язане з економічними стратегіями держави. Напрями фінансування розглядають активний та пасивний дефіцит, відображаючи спрямування фінансових ресурсів. За змінами у фіскальній політиці уряду розрізняють фактичний, структурний та циклічний дефіцити, що відображають різні аспекти економічних процесів та можуть викликати різноманітні наслідки для фінансової стабільності.

Дослідження показують, що бюджетний дефіцит може бути спричинений різноманітними чинниками, такими як обмеженість коштів у державі, непомірне зростання видатків, інфляційні процеси та недосконала фіскальна політика. Бюджетний дефіцит може мати як позитивні, так і негативні наслідки для економіки та суспільства. Він може стимулювати розвиток, якщо уряд ефективно використовує бюджетні кошти та посилює бюджетну дисципліну. Однак, зростання дефіциту може призвести до інфляції, кризи фінансів та загрози грошовій системі.

Ефективне управління бюджетним дефіцитом передбачає аналіз макроекономічних показників, розробку методики його розрахунку, планування джерел фінансування, створення механізмів контролю та інші дії, спрямовані на

збалансування державних фінансів та забезпечення стабільного розвитку країни. Управління бюджетним дефіцитом включає оптимізацію доходів та витрат бюджету, розробку стратегій зменшення дефіциту, а також контроль за використанням бюджетних коштів.

Державний бюджет України пережив значні коливання протягом останніх п'яти років, особливо через війну. З 2019 по 2023 рік виконання доходної частини зросло з 96,34% до 101,49%, а видаткової знизилось з 95,01% до 82,86%.

Аналізуючи дохідну частину Державного бюджету України за різними джерелами наповнення, виокремлюється їх диференційована структура. Також спостерігається значне зростання міжнародної допомоги від Європейського союзу, урядів інших країн, міжнародних організацій та донорських установ.

Аналіз структури видатків бюджету за період 2019–2023 років показує, що у 2019-2021 роках особливу увагу приділяли соціальному захисту та соціальному забезпеченню, проте з 2022 року їх частка знизилась, та найбільше коштів виділяється на підвищення обороноздатності країни. У той же час у 2022 та 2023 роках прослідковується тенденція до зменшення видатків на загальнодержавні функції, охорону навколишнього середовища та забезпечення економічної діяльності, освіти, духовного та фізичного розвитку. Це свідчить про потребу в балансуванні ресурсів та ефективному управлінні фінансами у важкий період для країни.

Дефіцит бюджету у період з 2019 до 2023 зростав і склав 1 333 110 млн грн у 2023 році, збільшившись майже у 6,7 разів порівняно з 2021 роком. У 2022 та 2023 роках зростання бюджетного дефіциту було частково покрито за рахунок зовнішніх джерел фінансування, що в основному представлені позиками від міжнародних фінансових організацій та інших країн. За цей період зростання дефіциту і зменшення внутрішніх ресурсів свідчать про серйозні проблеми в збалансуванні державного бюджету.

Стан державного бюджету України в останні роки відображає значне збільшення дефіциту. Зростання дефіциту веде до збільшення державного боргу,

що може сягнути та перевищити 100% ВВП в 2024 році, яке є надзвичайно високим показником і може створити серйозні економічні ризики.

У період війни в країнах світу спостерігають значний зріст військових витрат, що призводить до бюджетних дефіцитів та збільшення державних боргів. Після війни країни стикаються з необхідністю зменшення державних видатків та перегляду боргових зобов'язань. Відповідно до досвіду США та країн ЄС управління бюджетним дефіцитом здійснювалося шляхом різних заходів, таких як підвищення податків, контроль над витратами та фінансові механізми, що сприяли стабільності економіки. "Фінансові репресії", такі як політика низьких процентних ставок та дешеві кредити, допомагали знижувати боргове тягаря шляхом зменшення реальних відсоткових ставок. План Маршала відіграв важливу роль у зменшенні боргового навантаження країн Європи, сприяючи їхньому економічному відновленню. Післявоєнний період також включав інші форми фінансування, такі як репарації та реструктуризація боргу.

Моделювання бюджетного дефіциту дозволило виявити його основні фактори та розробити стратегії його зменшення. Використання комплексної моделі системної динаміки дозволяє аналізувати взаємозв'язок між доходами та видатками, враховуючи макроекономічні показники.

Динамічні гіпотези вказують на те, що збільшення внутрішнього та зовнішнього державного боргу призводить до збільшення виплат по ним, а отже, до зростання дефіциту бюджету через збільшення відсоткових витрат. Це може вплинути на рівень запозичень та загальний обсяг боргу.

Проведене моделювання економічної системи України від 2016 до 2028 року виявило ключові взаємозв'язки, що впливають на фінансову стабільність країни. Аналіз взаємодій моделі дефіциту бюджету підтвердив, що дефіцит суттєво впливає на обсяги запозичень, особливо на зовнішні.

Модель також підтвердила негативний вплив міграційних процесів, які зростають через воєнні дії, на чисельність населення та економіку.

Аналіз чутливості моделі показав, що зміни в зовнішніх зобов'язаннях мають великий ефект на фінансову систему. Зменшення ставок та збільшення

термінів погашення зовнішнього боргу може сприяти ефективному управлінню державним боргом та бюджетом.

Згідно з результатами дослідження, прогнозується зростання державного дефіциту бюджету до 12% до кінця 2024 року та різке збільшення до 70% до 2028 року. Ці показники підкреслюють важливість ефективного управління державним дефіцитом бюджету, постійної адаптації до радикальних змін, що можуть бути спричинені зовнішніми та внутрішніми шоками, для сповільнення зростання дефіциту та його контролю.

Результати моделювання показують, що до кінця 2028 року державний борг може зрости вдвічі, а внутрішній державний борг до 92%. За таких умов, важливо зберігати ефективне управління державним дефіцитом та боргом, особливо в умовах стрімкого зростання видатків та боргових зобов'язань.

Модель також показує, що обслуговування державного боргу має прямий вплив на обсяги бюджетних видатків, що може призвести до додаткового зростання дефіциту та боргу.

Вдосконалення управління бюджетним дефіцитом вимагає не лише виявлення проблемних сфер, але й розробки стратегій, спрямованих на їх вирішення з урахуванням специфіки економічної ситуації та міжнародного контексту. Першим кроком у цьому процесі є аналіз фінансових показників та визначення основних чинників, що впливають на формування дефіциту. Далі важливо розробити стратегії, спрямовані на зменшення дефіциту, зокрема, шляхом раціонального планування та контролю за державними витратами.

Одним з напрямів вдосконалення є оптимізація бюджетних програм та перегляд витрат на неперіоритетні сфери. Це передбачає перегляд та зменшення витрат на програми, які не мають стратегічного значення для розвитку країни. Також важливим аспектом є ефективне управління боргом, важливо розвивати внутрішні джерела фінансування та максимізувати запозичення на внутрішньому ринку, щоб зменшити залежність від зовнішніх запозичень та мінімізувати ризики зовнішнього впливу на економіку країни.

Також важливим напрямом є стимулювання економічного зростання, що може бути досягнуто шляхом розвитку малого та середнього бізнесу, створення нових робочих місць та збільшення обсягів внутрішнього споживання через підтримку соціально-економічних програм та інфраструктурних проєктів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/КК005613>
2. Фінанси: Підручник для вузів / Під ред. Проф. М.В. Романовського, проф. О.В. Врублевської, проф. Б.М. Сабанті. / - М.: Юрайт – М, 2002. - 504с.
3. Дем'янишин В.Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України: Монографія. / Дем'янишин В. – Тернопіль: ТНЕУ, 2008. – 496с.
4. Опарін В. М. Фінанси (Загальна теорія) : навч. посіб. / [за ред. В. М. Опаріна]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : КНЕУ. – 2002. – 240 с.
5. Юрій С. І. Фінанси : підруч. / [за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова]. – К. : Знання. – 2008. – 611 с.
6. Скачко А. Кому слугує бюджет США / А. Скачко – М. : Видавництво економічної літератури. – 1959. – 187 с.
7. Мітіліно М.І. Основи фінансової науки / М.І. Мітіліно – Х.: Державне видавництво України, 1929. – 395 с.
8. Старостенко Г. Г. Бюджетна система: Навч. посібник / Г. Г. Старостенко, Ю. В. Булгаков – К: Центрнавчальної літератури, 2006. – 240 с.
9. С.Панчишин. Макроекономіка: Навчальний посібник. / С.Панчишин – К.: Либідь, 2001. – 616 с.
10. Довгань Л.П., Пімонова І.О. Теорія і практика фінансування дефіциту державного бюджету України на сучасному етапі // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2012. – No 1. – С. 118-125.
11. Мигович Т. Роль видатків бюджетів у соціально-економічному розвитку України / Т. Мигович // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. – 2010. – No 6. – С. 36-43.

12. Єпіфанов А. Бюджет України : [монографія] / А. Єпіфанов, І. Д'яконова, І. Сало. – Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 201 с.
13. Коломін Є. Проблеми подолання дефіциту бюджетів// Фінанси. - 1992. - №1. - С. 71-74.
14. Жадько К.С., Гончарова Є.В. Фінансово-економічна сутність дефіциту державного бюджету та його вплив на соціально-економічне життя країни // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент / Жадько К.С., Гончарова Є.В. – 2015. – Вип. 11. – С. 208-211.
15. Бюджетна система : підручник / В. В. Бабіченко [та ін.] / за наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. – К.: Центр учбов. л-ри; Тернопіль : Екон. думка, 2012. – 871 с.
16. О.Д.Василик, К.В.Павлюк. Державні фінанси України: підручник. / О.Василик, К.Павлюк – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 608 с.
17. Барановський О.І. Фінансові кризи: передумови, наслідки і шляхи запобігання / Барановський О.І. – К.: Київ. Нац.торг. - екон. ун – т, 2009. – 754с.
18. Government finance statistics manual 2014. – Washington, D.C. : International Monetary Fund, 2014.
19. Бюджетна система : навч. посіб. / за заг. ред. Т. А. Говорушко. Львів : Магнолія 2006, 2014. 296 с.
20. Herber V.P. Modern Public Finance: The Study of Public Sector Economics. / Herber V. – Homewood: Richard Irwin, Inc., 1971, XIX, 661 p.
21. Міністерство Фінансів України. Наказ «Про бюджетну класифікацію» від 14 січня 2011 року №11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/view/mf11003?an=3113>
22. Канаєва Т., Галабурда А. Бюджетна політика держави в умовах воєнного стану. Scientia fructuosa (Вісник Київського національного торговельно-економічного університету). 2022. Том 144. No 4. С. 98–109.
23. Офіційний державний веб-портал. Міністерство фінансів України. URL: <https://openbudget.gov.ua/>

24. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2021 р. № 590 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/KP210590?an=10>
25. Офіційний сайт міністерства фінансів України. URL: <http://www.index.minfin.com.ua>
26. Верховна Рада України прийняла держбюджет на 2024 рік. Міністерство фінансів України. (дата публікації: 09.11.2023) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/verkhovna-rada-ukrainy-pryiniala-derzhbiudzheth-na-2024-rik>
27. «Без реформ не обійтися: власних коштів Україні вистачить тільки на половину видатків». Центр аналізу публічних фінансів та публічного управління, київська школа економіки. Економічна правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/09/26/704763/>
28. Закон України від 9 листопада 2023 року № 3460-ІХ «Про Державний бюджет України на 2024 рік» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>
29. Проект Закону про Державний бюджет України на 2023 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40472>
30. Зовнішній борг України на кінець III кварталу 2023 року. Національний банк України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://bank.gov.ua/files/ES/ExDebt_q.pdf
31. Офіційний сайт Національного банку України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua>
32. Державний сайт України. Міністерство Фінансів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mof.gov.ua/uk/>
33. Офіційний веб-сайт Our World in Data. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ourworldindata.org>
34. Офіційний веб-сайт Federal Reserve Bank of St. Louis. . [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://fred.stlouisfed.org>

35. Богдан Тетяна. Воєнні фінанси: що повинна робити держава? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/523270_voienni_finansi_shcho_povinna_robiti.html
36. Carmen Reinhart, Jacob Kirkegaard. Financial repression: Then and now. 26 Mar 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cepr.org/voxeu/columns/financial-repression-then-and-now>
37. Железняк Ярослав. Відновлення України після війни: 5 прикладів успішних «налаштувань» донорської допомоги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://lb.ua/economics/2022/06/24/521109_vidnovlennya_ukraini_pislya_viyni_5.html
38. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 жовтня 2023 р. № 1117 «Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2024–2026 роки»
39. Marcos d Chamon, Erik Klok, Vimal V Thakoor, Jeromin Zettelmeyer. Debt-for-Climate Swaps: Analysis, Design, and Implementation. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2022/08/11/Debt-for-Climate-Swaps-Analysis-Design-and-Implementation-522184>
40. Офіційний сайт державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrstat.gov.ua>
41. Програма управління державним боргом на 2024 рік. Наказ Міністерства фінансів України 31.01.2024 року №43. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mof.gov.ua/storage/files/Програма_управління_державним_боргом_на_2024_рік.pdf